

ПУТЕВИМА СЛОБОДЕ

— фрагменти партизанског дневника —

Последњих дана оставили смо у Посавини неколико другова.

Један од њих је из групе коју сам ја довео из Београда.

Моша.

Погинуо је пре неколико дана, опкољен са једном другарицом од обреновачких бандита. Другарица се спасла благодарећи њему. Остао је сам, пао... Говорио је гласно, волео је добро и много да једе, имао је потпуну униформу српског војника. Једног дана доведен сам у везу с њим тамо, у Београду. Пружио ми је снебивљиво руку, гледајући на све стране — на руци му се жутео јеврејски знак. Рука му је била велика, груба радничка шака. Док сам излазио друмом из Обреновца, у свет који ми је до тада био непознат, у фантастични партизански свет, пратио ме је сигурним корацима на одређеном растојању а за њим, такође на одређеном растојању, ишло је још седам омладинаца. Наступио је моменат кад смо се могли окупити. Из шумарка је изникло још неколико младих другова сељака. Разделили су нам јабуке. Сунце је сјало. Слобода је отпочињала јабукама, смехом, сунцем. О појасу нашег новог путовање сада је висно, сасвим видљиво, демонстративно видљиво, револвер...

Спава први мртви друг из моје прве десетине. Спава у Посавини која нам се у својој чудној, мекој, крвавој лепоти открила овог лета. Спава у земљи живота, мајкине душице, густих маларичних испарења и кукуруза који су у току наших борби доживели славу познатих утврђених линија. Сада је та линија пробијена, кукурузи су обрани, шаровина посечена, земља преорана.

Ради те земље нисмо забранили брање кукуруза, сечење шаровине. Гола је

Посавина. Немци надиру, краци маказа се приближавају. Брзину тог приближавања не знамо, али слутимо.

Спава наш друг. Не спава сам. Оставили смо неколико живота у Посавини, скупо плаћених живота. Видим Мошине широм отворене очи, видим његове здраве беле зубе како се тако усрдно заривају у лепи, укусни хлеб Посавине, видим његове снажне радничке шаке које су тако сигурно носиле добру стару пушку за слободу Посавине, за слободу народа. Његове очи, његови бели зуби, његове шаке мешају се сада с посавском земљом. Он се потпуно, вечито сједињује са Посавином у којој се први пут срео са слободом.

*

Пада киша. Тешки сан другова замагљује прозоре. Путовали смо читаву ноћ.

Много их је оставило своје домове у Посавини, своје блиске, децу. Спавају као деца, отерана, пркосна, деца која ће се вратити једног дана и рећи мајци Посавини:

— Видиш, то није било неваљалство, иако сам се борио далеко, борио сам се за тебе. Ти се више не љутиш, је ли!

Међу њима има четрдесетгодишњака и седамнаестгодишњака. Ту је Тула, лепи цин, израстао скоро два метра, ловац добрих вести за утеху души. Ту је Тија, други цин, коме су Немци запалили удерицу у селу, Тија — сељак који иде тамо где иду сви сељаци, његови другови, неписмен, мек као хлеб. Велики је број судбина — извесне судбине испуњавају грозом, извесне тугом, извесне радошћу и дивљењем. Живот ври, живот се судара, искре које избијају из тих судара осветљавају нам пут.

Као сценарио, као декор неке драме изгледа ова учионица са уснулим партизанима у повлачењу, док напољу звижди ветар и пада киша и пристижу, кроз бла-то, наши водови. То је драма Посавине. То се повлачи Посавина да наступи са новом снагом. Из ове школске клупе на којој пишем ове редове хтео бих да чујем сваки удар њених дамара, да забележим сваки осмех, да овековечим сваку сузу. Посавина је овде, у овој белој учионици, с пушкама наслоњеним на зид. Посавина се сад одмара. Тише! Тише! Да би се вратила, да би наступила, Посавина треба да одступи!

*

Ланац наших бораца и четника затеже се око Шапца. И данас је пропао покушај Немаца да пробију ланац. Уништено је шест тенкова, између осталог. Целу ноћ, док смо се у отегнутој неуредној колони кроз блато приближавали Драгињи, падао је снег. Ветар нам је шибао лица, леден ветар, као у децембру. И преко дана падао је снег, али се одмах топио. Ноћ је опет звездана, небо се опет разведрило.

Данас је сасвим ниско, изнад друма који просеца Драгињу, пролетео непријатељски ловац. Сутра се можемо надати, ако небо остане чисто, бомбардерима.

Драгиња је скоро сва евакуисана. По месту патролирају мобилисани сељаци с пушкама, четници и стари Милоје Бајић, који се под својом кокардом, добро загрејан препеченицом, растапа у изјавама братства. Постројено на блатном друму, данас се заклело дванаест Дрењана, у сами мрак. У мојој пушци су нови меци — производ фабрике која ради од освојења Ужица. После дуго времена поново сам држао у руци телефонску слушалицу — јављали су нам са положаја да ухапсимо самозваног војводу Будимира Церског.

Касна је ноћ. Пишем у кафани, крај петролејке. Испред нас, налази се на друму стражар — раскопан друм, ровови, наши, четници. Све то према Шапцу. Према Коцељевој — Ваљевој такође. Лепа је звездана ноћ.

*

Вика, псовка, смех, прашина, дувански дим, загушљива топлота. То је мој први вод. Вод води лепотан водник, некадашњи коњички поднаредник. Једном ми је, у Јошеви, испричао не баш убедљиву интимну историју: због њега се отровала девојка.

Касно је вече. Размештени су по поду кафане као сардине у кутији, читав вод у малој кафанској просторији, на слами. Ноћас смо имали покрет у два сата.

Крај је потпуно сиров. Ту и тамо кроз села лутају наоружани бандити четници и дезертери са Добраве, који пљачкају становништво и врше насиља. Јутрос, чим смо стигли у Каону, разоружали смо четворицу бандита дезертера. Тако смо добили још три пушке, муницију и једну „геца“ бомбу. Дезертере смо упутили четничком штабу.

Сазвали смо поподне збор — кмет је са брда на брдо, на сав глас, сазивао народ. После збора људи су одахнули. Упознали су нас.

Читав дан, од раног јутра, поред кафане пролазе кола натоварена јастуцима, женама и децом, под сивим небом. То подсећа на слике из Шпаније, на Француску. Јуче је девет штука бомбардовало село Лојаницу, поред наших положаја на Добрави, и народ се склања.

На моменте, кад сунце пробије облаке, Цер нам се сасвим приближи. Стоји као опомена, као претња, као будућност. Модри се пред нама, као нестварна визија.

Стигле су вести да су наши заузели Уб. Четири топа, много муниције, пушака, камиона, 100 заробљеника.

Цели дан било је мирно на положајима код Добраве. Само вечерас, после збора, негде далеко, тукли су топови.

*

Путовали смо скоро цео дан лепим брдовитим крајем, с брда у долину, из долине у брдо. Прегазили смо Добраву, речицу коју Немци не смеју да пређу. Затим смо се вратили и поставили један вод у Накућанима. Читавим крајем до-

миниера Цер, све ближи, све ближи. За који дан можда ћемо се дохватити Цера. Овде, у Заблаћу, моји борци, неколико радника и већина сељака, бивакују у напуштеној вили једног лекара. Импресионирани су великим огледалима у којима се огледају голи зидови соба са понеком заборављеном породичном фотографијом, голим мадрацима, паркетом, купатилом. Многи од њих никада није видео те ствари. Вила је на сред огромног платоа — видик је далек, питом. Масив Цера испречно се у даљини модро, негде на истоку назире се вечита Авала, непомична, недокучива, са својим светом успомена који лебди изнад ње као измаглица. О, тај непомични, тужни дим, скамењени дим успомена!

Скоро цели дан провео сам на коњу, неколико километара од немачке линије, кроз непознат крај, по сунчаном јесењем дану. Обишао сам данас сва три вода. Помало су збуњени у новом крају, помало беспомоћно испраћају командира и мене, туђ им је крај — Посавина је све даља.

Сунце је залазило кад смо дојахали до напуштене виле. Већина бораца била је у патролама, на стражи, у заседама — близина положаја даје нам своје знаке. Међу нашим нашли смо седам бораца једног разбијеног поцерског вода.

Моји борци другога вода радо се државају у вили и око виле. Лела, курир, пронашао је однекуд неку маску од картона и извирује иза куће према мом столу, свакако спремајући се да скочи да ме изненади својим изгледом. Други је пронашао заборављену гумену утомобилску трубу и труби на немачки бољнички авион који се враћа са Цера. За многе од њих напуштена, развашарена вила је недостижан свет у коме увек пронађу нешто занимљиво, иако је сазидана на средини великог платоа, са бескрајним видиком на све стране, па је зато врло погодна мета за немачке бомбардере, Бомбардери, међутим, лете преко ње, док ми лежимо у кукүрузима или у оближњој живици. Још ниједан није гађао вилу.

Већ пада мрак. Још мало и више нећу видети речи које пишем.

Са Цера, још увек, већ цео дан, тугњи тешка артиљерија.

Време пролази фантастичном брзином, најплодније, најтужније, најрадосније наше време. Никада, никада се то време више неће вратити. Даље, напред, све даље, све више, све јаче, све бурније, све силније. Коњ се пропиње у галопу, грива му вијори на ветру, јахач лети — ништа га не може зауставити!

*

Тешке кише. Борбу није водио Дабић, него су Немци напали наш вод у Заблаћу. Два сељака, рањена у тој борби, донела су нам ту вест у Каону. Пошли смо у помоћ воду, борци су певали путем, али је непријатељ већ био одбијен.

Јуче сам био у Владимирцима, ради договора са командантом места, поручником Алексићем.

Немци су поново заузели Крупањ.

Читав један дан нисам видео Цер. Освојили су га. Био је планина слободе — прљави нокти немачког тенка запарали су и његово тело.

Наши водови смењују се на положају, у заседама, на осматрачницама и у патролама — Немаца опет нема. Они надиру с друге стране, у много већем броју, са много јачом снагом. У помоћ нам је стигла четврта чета, мој некадашњи вод.

Пристижу у мркли мрак, табају ногама уморним од далеког пута кроз блавно двориште. Разазнајем тихе, познате гласове.

Крај мојих ногу па даље до краја собе тону у сан. У тешки сан. Пре неколико тренутака чула се напољу бомба, па топ. Они спавају. Лампа чкљни — ноћ је све црња. Јесен. Јесења ноћ. Прегрејано је у соби, загушљиво. Увек сам мрзео касарне. У овој касарни осећам се као код куће, као да сам се родио у њој, и ни једног тренутка нисам осетио ону ужасну пустош коју сам осећао у некадашњим касарнама.

То су наше, партизанске „касарне“.

За Михајла и Мамина.

1663/37

Драги другови,

У писму ЦК од 14 -III упућеном ЦК-у анализирани су политички прилике у нашој земљи. То писмо је у толико значајније и потребније, што долази после осмодневне херојске борбе српских партизана са далеко надмоћнијим и наоружанијим непријатељем, што долази после осмодневне објављене окупатора и његових окупу у читавој Западној Србији. У тој објављеној изјави окупатора и његових окупу, али наш политички утицај на читавој ранјеној ослобођеној територији остао је непромењен. Српски народ, а нарочито радници и сељаци, који су видели све благодети народне власти, умеју да цене те крваво извојеване тековине и знају да праве разлику између оног ранјеног става и овога става сада завојеног од окупатора и његових крвавих окупу. Значај писма лежи још и у томе што оно наглашава у дане када општење слом нематке фашистичке армије на читавој источној и јужној линији фронта. Све ово, као и наша брза једномесечна борба са четничким баталјонима Драге Михајловића и свих осталих нематара српског народа, стоји у тесној вези са новим перспективама које се отварају пред напном Партијом и читавим партизанским покретом.

У оружаном оукобу са Драгиновићима српски партизани су однедавно победили, задвајени страховите ударце непријатељских ударца од којих се ове дане надајемичке групе и грунице неће тако лако опоравити. Али за време наше борбе са кадајничким четницима окупаторске руке добиле су у Србији и добро се припремиле за напад на наше оружане снаге. Тенкови и моторизација у одређеном делу авијације били су надмоћнији од партизанске пушке и ту и тамо од не неког тона, митраљеза и слично. Непријатељ је успео да туче наше положаје, али не и да потуче нашу живу снагу. Партизански начин ратовања и овде је доказао да су паре њихови снага са којом непријатељ мора, хтео не хтео, разунати као са својим опасним противником.

Дакле, ми писмо потучени, наша жива снага је сачувана. Може се рећи да смо на једном делу Србије претрпели извесне војне неуспехе и доста материјално оштећени. У читавој ствари најважнији је губитак једне слободне територије, наше базе која нам је одлично послужила за даље развијање наше акције. Иначе, наше партизанске јединице остале су на окупу и на одређеном терену, осим једног малог броја позваних ван Србије ради извршавања извесних задатака. Партизански рад је наставак и на неким местима непријатељ је још једном угрозио. То дакле добио депону следственог одређеног јединице партизана су Чачак и ударају на Ужице. Немци немају поверења у Недићевце и се давољављу им да држе одраге ради чега Недићевци саботирају борбу и долазе партизанима.

Преиском једног дела партизанских јединица у Санџак односе се је чинићење Такијана и четника на овој територији. Српски партизани су и овде показали одлучност и храброст упркос моментално изгубљеном битке у Србији. Њихова спремноост на борбу и морал наших партизана остао је и даље на висици. У првом случају сукоба са непријатељем, како у Санџаку тако и у Босни, постигнути су сјајни резултати. Тучени су четници и на овим територијама као што су били тучени и у Србији. Зарађувано је Такијана на једном по 120. Неколико српских партизанских батаљона данас се налазе у Санџаку и у Босни са одређеним задацима. По они ће овде остати само до извршења тих задатака. Чим се укине већа потреба и повољнији момент сви ће они бити пребачени у Србију-на свој терен.

Развојем унутрашње и међународне ситуације ЦК и Врховни штаб решили су да створе I Пролетерску нар.-ослоб. ударну бригаду. Она је отворена у Рудоме. У њен састав ушли су најбољи партизани, они партизани који су то и заслужили својим херојским држањем у борбама. За такве партизане дан оснивања бригаде и њихов улазак у кошу, био је дан највеће свечаности и великих доживљаја за сваког војединца. У саставу бригаде налазе се око 700 српских партизана и то: Крагујевачки батаљон, Бранички батаљон/одређени Милана Благојевића/, Краљевачки батаљон/рудари/, III Ужичка чета и једна Носавска чета. Команду бригаде до сада је имао Врховни штаб а данас је постављен за команданта друг Коча а за полет. комесара Биба. Већ у досадашњим акцијама бригада је показала одличне успехе.

У том смислу треба схватити писмо и одмах почети са спровођењем у њему изложенох задатака. Писмо је упућено не само јавности већ само ми партијском активу, како оном у позадини тако и свим одговорним партијским радницима у партизанским јединицама. Треба напоменути да ово писмо добија сви наши партијски форуми и руководиоци другови, без обзира да ли су они на ранјеној ослобођеној територији или на неослобођеној. Ево би пожелели да га добију на увид и партијске организације у Војводини и Македонији. А када нам обезбедите извесити шта је из ове две покрајине, који су нам јако потребни, онда ће ЦК и њихови упућени слична писма. Хти

Што се тиче организационог питања партијске организације у Србији и оном руководству, учинићемо ово неколико најважнијих напомена, јер су многа питања обухваћена у поменутом писму.

1/ Наша namera je bila probacivati citavu PK na oslobodenu teritoriju usled tako velikih mogućnosti za rad i povezivanja sa svima ostalim organizacijama. Posle velikih udara koje nam je nanio neprijatelj, zarobljen i ubijanjem naših najboljih partijskih rukovodilaca u Beogradu, trebalo je izvući iz Beograda ne samo kompromitovane kadrove, već i radnike uopšte. Osim toga, ovakvo rešenje diktirale su još i velike potrebe za sposobnijim kadrovima za rad na oslobodenoj teritoriji. Delimično je ta naša odluka ostvarena dolaskom jednog broja drugova iz Beograda. No ubrzo mi smo bili prinuđeni i sami napustiti raniju teritoriju i potražiti pogodniji teren za dalji partijski rad i povezivanje sa svima organizacijama u zemlji, te za vođenje daljih partijskih akcija. Svi drugovi iz Beograda, među kojima i članovi PK momentalno se nalaze van Srbije. No kod našeg rastanka s njima u Banjaku data im je direktiva da se što pre prebace na svoj teren.

2/ Izvršene su izvesne promene i dopune PK u koji su ušli sledeći drugovi: sekretar Mihaјlo, org. sekretar Nedagiја, članovi: Skoјevka, Srба /odak od Obrenovca/, Mitra, Sezak /члан Главног штаба за Србију, и Милић. Седиште PK треба да буде у близини најбољег одреда, т.ј. у месту одакле ће се најбоље обезбедити политичко и организационо руководство читавом партијском организацијом у Србији.

3/ Према томе, задатак је свих поменутих другова да се што пре опозе и тако обезбеде јединство руководства.

4/ У том случају треба поступити по нашем задњем писму т.ј. створити у Београду један јак технички пункт од некомпромитованих и проверених другова. Његов задатак је одржавање веза не само са парт. организацијама у Србији, у колико оне још не би биле повезане са центром у Србији, него и одржавање веза са осталим покрајинама и преко нас у Србији или другим путем одржавање веза са нама.

5/ Што се тиче Београдске месне организације треба у целини поступити у духу наших задњих директива. Сигурно да се од тада до данас није изменила прилика у Београду на боље, што би могло довести до другачијег постављања тога питања. С обзиром на нову ситуацију треба што више радника слати у партизанске јединице како би се побољшао и њихов социјални састав, а у исто време и опасноло београдски пролетаријат кланице коју ће му приредити окупатори и њихове слуге. Али то не значи да парт. орг. у Београду треба ликвидирати, на против ми данас више но икада треба јачати. Било би погрешно измишљивати све партије из Београда. Довољно је ако уз сваку групу радника пође само по један или два партијца.

6/ Услед удалежености од таквог одржавања веза, једно је одних отворити за источну Србију /Ниш, Леоскопац, Пожаревац, Зајечар/ један секретаријат односно Поверљивоство PK чије би седиште било негде око Ниша. У тај секретаријат би требало да уђу: Бранко, Ракић и можда Зума. Али осим Бранко друге личности се могу изменити, рецимо са Леном, Драгим и т.д.

7/ Потребно је да нам што пре пошаљете извештаје из источне Србије, Београда, Војводине и Македоније.

8/ Јавите нам које сте материјале до сада примили од нас и шта сте ви до сада издали.

9/ Обавестите нас како стојите са новцем и дали вам га треба послати, колико и како. Настојте да наше везе буду што сталније и што чвршће.

С другарским поздравом,

Смрт капитализму—слобода народу.

1941—1942г.

Tito
Rankovic

Факсимил писма друга Тита и Ранковића упућеног Покрајинском комитету КПЈ за Србију крајем 1941. (Завод за прикупљање и обраду докумената о развјутку радничког покрета у Србији)

Faximilé de la lettre des camarades Tito et Ranković, adressée au Comité Régional de Serbie de PCY à la fin de 1941 (Institut de mouvement ouvrier en Serbie)

*

Од раног јутра, од свитања, преко расквашених ораница, преко влажних стрњика, блатњавим друмом који од Шапца за Осечину пролази кроз Заблаће, поред Добраве, обилазио сам са замеником командира наше положаје. Једна сељанка, кад нас је угледала, пришла нам је и даровала нам јабукe, влажних очију.

Погинуо је Бора Кечић. Тамо, у Посавини, у Грабовцу. На челу свога вода, изрешетан немачким мечама, пао је да више никада не устане. Пао је крај неке сламе која се запалила од немачких метака и мртав изгорео.

*

Стојим са првим водом пред набујалом Тамнавом, на улазу у Коцељеву. Вод се одмара на сунцу, а поред њега комора — во који већ неколико дана прати вод на његовим маршевима. Прва наша комора.

Пред нама се шири Србија у јесен, нови, црвено позлаћени простори, са набујалим водама, са житким црним ораницама од вишедневних киша, Србија која мора бити поново наша. Настављамо пут по сунцу, тамо, на највиши врх на видику, на Коњски гроб.

Идемо у сасвим нове крајеве. Одавде сам се вратио кад сам пратио транспорт жита. Коцељева је данас друкчија него први пут. Дочекала је свој тренутак — доживела је бомбардовање. Набујала Тамнава није нам дозволила да уђемо у Коцељеву. Али трагови бомбардовања виде се и пред Тамнавом — велики магацини, већ давно празни, порушени су бомбама из ваздуха.

Открили смо Србију. Хоћемо да је одбранимо, да је сачувамо. Увек је лепа. Свуда је лепа. Небо Србије, црни блатњави путеви, овце, и цркве, и воде, и птице, и срца.

Прексиноћ, у Каони, стигле су у чету вести да су опет неколицини наших попаљене куће. То је задесило и Жоју, командира. Изишао сам неким послем из собе у којој смо били сакупљени, а у повратку зачуо сам коло, двојнице. „По-

горелци“ су играли. Играли су тако занесено, играли су тако страшно, у тој малој, ниској соби са земљаним подом како, чини ми се, никада Србија није заиграла. Соба је пловила кроз јесењу ноћ. Пригласили су ме у коло, заборав је пао на све, све је обухватио чудни, необјашњиви занос. Биле су борбе и биле су патње. Било је смрти, страшних, великих рана од немачких дум-дум метака, било је глади и смртоносног зујања бомбардера, било је запаљених кућа у којима су провели своја детињства, и праска бомби, и тенкова, и бесконачних маршева — али тога тренутка очи су се маглеиле у радосном самозабораву а ноге су трупкале, трупкале. За многе патње само један осмех, једна лепа реч, један наговештај радости довољан је да оне нестану. Прозорска стакла су се тресла. Време је летело, хујала је мрачна јесења ноћ у којој је један прозор надалеко светлео радошћу. И за тренутак све је стало, било је време да отпочнемо састанак ради кога смо се искупили.

Идемо напред, у све шире просторе, према све вишим планинама, обмотаним облацима из којих капље вода, влага, и провејава покоја пахуљица снега. Цео дан, док смо путовали према Великом Белегу, кроз маглу и влагу, ивицама клисура кроз које шуме набујале воде, поред блатом попрсканих шума, утонулих у тишину кишњег јесењег дана, штектао је у даљини тешки митраљез.

*

Пишем при светлости танке воштане свећице, док око мене, на поду, тешко дишу уморни другови у сну. Овакве свећице служе за мртве, за покој њихових душа. Колико је оваквих воштаница до сада запалила Србија! Не могу да не пишем о гробовима Србије. Скоро свуда, на сваком раскршћу, у њивама, по ливадама, на ивицама шума, крај путева — налазим гробове. Србија ми каткада изгледа као једно велико непарцелисано гробље. Читам, често, нечитко, грубо тесане натписе на тим гробовима, одмарам поглед на поцрнелим, од киша погнутим надгробним плочама, расеја-

ним свуда куда пролазим. Макрена, Милојко, Радован, Павлија, Цвеја. Мртваци дишу испод тих плоча, искићених осушеним босиљком. Много је свежих хумки по путевима којима пролазе партизани. Србија ћути. Погрбила се Србија под каменом, плаче. Ђути партизан, поглед му застаје на плочама, далеко небо је мутно, Цер је заклоњен маглом, облацима. Невешти, неписмени сеоски камениорезац не зна слово и. Место њега пише знак „више“:

ОВДЕ ПОЧ+ВА
М+КА ЛОЖУН+Ђ КО+
ПОГ+БЕ У ЦВЕТУ МЛАДОСТ+

Ђути партизан, чита. Коњ топће копитом, блатњави пут нестаје у шуми пред њим.

У шуми звони тестера.

— Здраво, другови, срећно!

Усред шуме, преко друма, испречују се дебела стабла. Иза стабала — дубок, широк ров.

— Здраво, другови! Срећна вам саботажа! Срећна!

И гледа у даљину. Ветар звижди око њега, хладан јесењи ветар, бјудно је и оштро око партизана.

Иза гробова, изнад гробова, гледа у бјудућност.

*

Мој батаљон, Београдски, ушао је у састав Прве пролетерске бригаде.

Двадесетчетвртог ујутру друг Тито нас је упутио да успоставимо ред у Фочи. Међутим, нашли смо у њој неколико црногорских батаљона, који су стигли пре нас. Град је вррио од бораца, смеха, песме. У команди су сваки час звонили телефони. Положаји око Фоче помицали су се у свом вечитом кретању — али снага је било доста и јединице су упућиване лако.

Сада батаљон обезбеђује Фочу.

Налазимо се опет на Дрини. Угледао сам је поново док је још било нешто сунца. Пенушала се — пуна је лешева. Лешеве се гомилају код мостова, један преко другог, а ти мостови су још крвави. По неколико десетина људи су поје-

дини четници клаали на тим мостовима над Дрином. Град је опустошен. Све трговине зјапе празне, разлупане, широм отворених разбијених врата. Преко две хиљаде грађана долази на наш казан. Глад прети све оштрије.

*

Птице, птице чујем кроз широм отворен прозор.

Снег на крововима фочанских кућа се топи. Незадрживо, долази пролеће. Крв на снегу, људску крв, заједно са снегом, упиће земља. И земља ће почети да се пуши, с новом порођајном снагом, наша земља. Наша крв даће добре плодове свима људима. Још лепршају крпе лешева под мостом на Дрини, још стрче греде са фочанских згаришта, али дан долази, сунце је све јаче.

У пет имамо покрет. Идемо на чишћење даље околине Фоче.

Кроз прозоре плави се зора и назиру се брада око Фоче, још снежна. Све још спава. Није ми први пут да овако, у недоба, пишем ове белешке. Безброј ликова промиче пред очима са којих је побегао сан, а доживљаји се нижу, у чудном интензитету, често горко, опорно. Један велики одсек времена прохујао је као ветар. Често се сећам оних првих дана у Посавини, оних борби и ликова од којих су већ многи ишчезли са лица земље. Живи борци, пали тамо далеко, у непоштедној борби, омладинци, сељаци, радници, чудне, обичне људске судбине, завршене изненадно, несхватљиво брзо, на прагу живота.

*

Два дана смо, под оловним небом пуним снега, обилазили, пролазили кроз села, према слатинској школи. С друге стране, од Чајничка, у сусрет нам је ишла друга колона. Код слатинске школе стигла је пре нас, и Јакићеви борци су нас радосно поздравили.

Већ два дана пристижу у Фочу Игманци. Има велики број промрзлих, има и рањеника. Болница је пуна, препун је и северни логор. Срео сам приличан број Посаваца, из оних првих дана борби. Многи имају завоје, многима су про-

мрзле руке или ноге. Многе нисам срео, нити ћу их икада више срести. Једно од првих питања једнога од њих, Животе, било је:

— Куда ћемо сад?

Објаснио сам му да ће свакако остати у Фочи извесно време — није одмах схватио. То су борци који су заборавили на починак, на предах. Поједини остају на путу, с фашистичким мецима у телу, редови се проређују, али живи настављају даље, све даље, к победи. Много је Посавина изгубила људи. Изгубила их је на своме тлу, и у Санџаку, и у Босни, сејала их је без речи и без жаљења, за слободу без које не може и неће живети. Једнога дана вратиће се проређени, преостали борци на згаришта, на гробове Посавине, да подижу, да стварају. Једнога дана избројаће згаришта и гробове и стиснутих песница, без суза у очима, под новим, слободним сунцем, загрлиће своје шуме и своја поља топлим синовским погледом.

Валтер, два пута рањаван. Погинуо на Пјеновцу.

У доба Радојне, лежећи на прљавој изгаженој слами крај мене, певао је каткад, у углу мрачне учионице, старе јеврејске и шпанске песме. Певао их је полугласно, скоро у заносу. Често сам га молио да пева. Тамо, у окрвављеној, опустошеној даљини видели смо велике, светле концертне дворане, и наше борце у њима.

Филип Карић. Није било лако убедити га да треба да пође у борбу. Три дана смо се надмудривали, изгледало је да ће све бити узалудно. Али нешто га је савладало. Многи су добровољци отпали. Он је остао, до краја. Није ништа хтео да да, а дао је све. Више никада неће видети своју Трстеницу, своју равну, плодну Посавину. Више се никада неће, како је то само он умео, насмешити на девојку у пролазу. Иза њега је остала наша гола, црна, попаљена Посавина, иза њега пролазе девојке својим чудним, топлим путевима. Он расте, постаје све већи, све светлији.

Видим његов велики леш, крваво прострељено тело, стаклене очи. Како је страшно гонио недићевце по Посавини и како их радосно доводио:

— Бандит — изговарао је за њега нову, свеобјашњиву реч, и то је било довољно да се одмах разумемо.

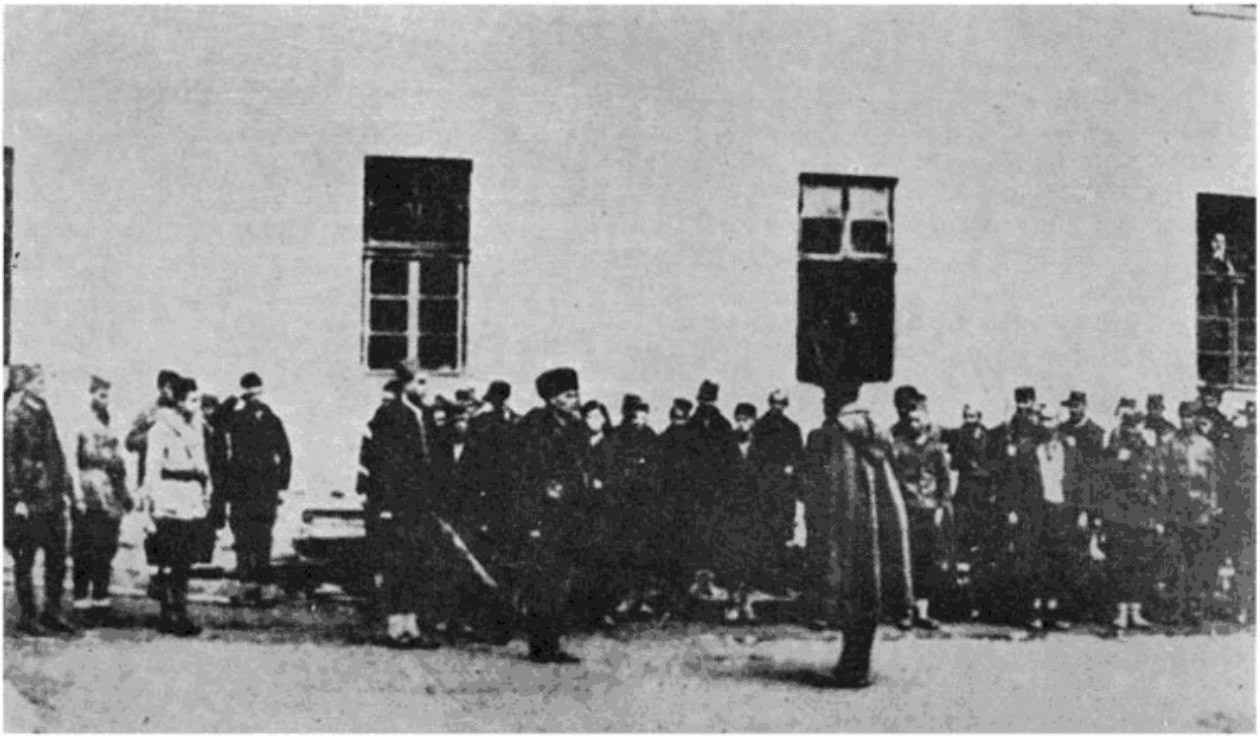
— Бандит — поздравили смо се после дуго времена у сунчаној клими Нове Вароши, и разумели смо се, и били смо срећни као деца.

Данас сам са Животом обилазио две наше болнице у Фочи. Хучала је Чоетина, пенушала се Дрина, густо црно прамење* облака раскидали су многобројни гребени око полумртве варошице. Живота је носио машинку око врата, стару нашу машинку коју смо освојили у Скели... Где сте, другови. Сâм сам, никога нема око мене, преда мном је светла, прецизна машинка, она је све већа, заклања омршавелог Животу, пенушаву реку, оштре гребене, сунце које је за тренутак пробило облаке. Другови моји, где сте. Хоћу да се ваши лешевци исправе из снега, хоћу да кроз њих крв заструји поново, да се бели, бескрвни образи зацрвене, да руке потраже пушке на овом крвавом снегу Босне, да пођемо натраг, тамо где је почело да се раба сунце наше слободе. Посавина вас чека! Посавина вас зове! Чујте, Посавина плаче. Плаче. Како чудно, како страшно плаче Посавина! Устаните! Устаните, другови! Ето, опет сте ишчезли, чак ни капи крви нема на снегу — снег, снег, вечито снег. Зашто све ћути, зашто је гола огромна машинка заклонила све испред мене, јавите се, јавите, ма где били!

И опет хук Дрине, и опет облаци, крпе облака, и опет измршавело, уморно Животино лице, и гола поцрнела минарета у даљини, изнад кровова.

Ко ће доћи у Посавину! Ко ће се вратити да је загрли, да наслони главу на њене груди, да баци семе у њено тло, да растури недогореле греде, да зазелени Посавина, да се у плаво небо вине дим из димњака нових домова Посавине, да ново сунце обасја Посавину уз радосни дечји смех. Проређени смо, сви репо проређени — али смо ту, један крај другога, јачи смо. И вратићемо се! Посавино, вратићемо се! Другови, чујте, враћамо се!

*

Прва пролетерска бригада у Фочи почетком 1942. приликом предаје заставе

La première brigade des prolétaires à Foča au début de 1942 lors de la remise du drapeau

Ноћ у Покривенику. Три рахитична детета у дроњцима, сулуца мајка, из албума Кете Колвиц. Опет попаљена, опустошена муслиманска села, до темеља. Голи црни зидови, недогореле греде, црно комађе посућа, и киша, киша.

Београдски батаљон је нарастао. Добили смо чету омладинаца. На станици у Фочи — од друга Тита примили смо заставу.

— Здраво! Здраво! — подизале су се многобројне песнице на поздрав, и воз је пошао, носећи батаљон на далеки пут, који смо већ давно очекивали, о коме су сањали сви борци, у тишини, у самоћи, на гласове о Србији...

У маглено јутро, друмом поред набујале, мутне Дрине, три аутобуса су преносила батаљон, део по део, у голу, спаљену Устипрачу. Сунце се подизало. И читави дан, из шуме у шуму, с брда на брдо, долинама, преко набујалих потока, сунце је обасјавало уморне, веселе колоне изгладнелог батаљона. Жутели су се на сунцу и белели први пролећни цветови...

Данас, још од ноћас, пада киша. Колоне настављају пут.

Пред нама је Рогатица.

Цели дан сипи киша и наши певају кроз кишни дан. Цели дан, с времена на време, одјекују пушке. Од Рогатице. Тамо су, на положајима према Рогатици, неке групе четника. Међу њима има и бандита из Србије.

Набујале су воде, расквасили су се путеви Босне, крваве, опустошене Босне. Колоне бригада неуморно пролазе, навиру, заставе наше црвене се на врлетним висовима.

У Борикама заробљен је цео четнички штаб, официри тек приспели из Београда, бандити који су већ дуго у Босни. Акцију је извршила Друга пролетерска — своју прву акцију. Око Рогатице се цео дан водила борба — цео дан нас је пратила пушчана и митраљеска ватра и експлозија мина. Борили су се четници и један наш, црногорски батаљон.

Сусрећемо се са нашим батаљонима, са батаљонима Друге бригаде, са партизанским јединицама. Наша застава лепрша се на челу, испред неколико батаљона, испред минобацача, испред тешких митраљеза, кроз густе четинарске шуме, поред зелених ливада, кроз сиве кршеве, поред попаљених, опустошених, потпуно мртвих села.

Из ретких, малобројних кућа православљаца излазе жене, понеко дете, полуслепи старац, и дуго гледају чудну, велику заставу са златном петокраком звездом, заклањајући очи од сунца. Понеко лице се снужди, намршти у несхватању. Али већина лица, што дуже гледају, бивају ведрија, усне се шире у осмех, очи блистају.

Из пустоши у пустош. Мислио сам да сам видео доста — мало сам видео.

Читавим путем, којим смо ишли од четири ујутру до четири поподне, поребане су рушевине, згаришта, крпе дојучерашњег живота. Читава села, венци села збрисани су са земље, претворени у пепео и недогореле, црне греде. Из њих, да би слика била још пустошнија, стрчи у небо понеки остатак бившег живота, зидана пећ, полуотворена недогорела врата на кући од које је остао само један голи зид, старо, изврнуто корито, разбијени торањ цамије.

Увече се небо у даљини зацрвенело у пламену, добро познатом црвеножutom пламену пожара. И опет сам се сетио Посавине, посавских пожара којима су се често завршавале наше борбе с Немцима.

Тихо је, иза нас је дванаесточасовни напорни пут, око нас ћутљиви црни гребени и звезде. Тамо далеко звезде су избледеле од пожара, пожар није престајао.

... Гребени око нас обасјани су сунцем. До недавно на њиховим врховима били су усташки ровови. Сада се виде скоро непокретна стада оваца. Плодна, широка клисура под нама обрасла је младом зеленом травом. Батаљон се данас одмара. Наши певају. Свечано је, и благо. И за тренутак и крв, и огромни жути ноћни пожар изгубе се у даљини, ишчиле, и за тренутак остану само сунце, и непомична стада оваца, и топла, широка песма на великом травном дворишту.

Простор око Рогатице сав је у знаку ликвидације штаба у Борикама. Наше две бригаде прожимају сада тај простор. Наше се заставе вију над огромном подлом лажи која се тек сада показала у свој својој голотињи.

Нисмо кренули одавде. У току ноћи дошао је курир — требало је данас кренути. Неколико часова касније дошао је други курир — одлазак је одложен.

Кишни облаци притисли су земљу. Гребени око нас скоро су сасвим без снега. Мутан је дан. Борци седе на гомили балвана пред кућом и певају.

Путујемо на север. Не идемо за Србију.

Много се говори о Србији и много се ћути о Србији. Кад смо из густих четинарских шума, из камењара и са још снежних брда сишли у зеленило долина предео је одједном почео да нам шапуће: Србија. Много је личило на шумадијски пејзаж — срца су живље куцала, уморна партизанска лица су се насмешила и одједном је колона запева.

И опет камењар, и попаљена муслиманска села над којима лебди тишина угашеног живота. И снег, и пртина у снегу, уска клизава пртина.

— Друже, како је данас некако свечано. И тихо. Као да је празник. Као да ничега од свега што се данас дешава нема, као да је све то ужасна фантазмагорија, кошмар који је давно прошао! Јеси ли приметио: још ниједног пуцња, ниједне експлозије...

Експлозија. Кратки митраљески рафал.

Гледамо догледом у правцу одакле се чују експлозије и пуцњи. Гледамо дуго у мутну даљину.

— Стварно, тихо. Ниједан пуцањ! — помало горко смеши се мој друг.

Настављамо пут. Полако корачамо. Изнад нас, о стрмом гребену, жути се шума са које јесенас није стигао да отпадне лист.

У форсираном маршу избили смо на Дрину. Једног јединог дана пала су и последња четничка упоришта у овом делу Босне — Сребрница, Дрињача и Братунац. Непрекидне кише, непрекидни марш, глад, умор. Братунац је заузео наш батаљон са још три батаљона наше бригаде, после кратке борбе. Бандити су побегли преко Дрине. Кундацима су се отимали о место у чамцу. У Братунцу смо запленили мали топ „пито“.

Стајали смо поново на обали Дрине и гледали у даљини белу Љубовију, Србију. С оне стране преко целог дана подмукло су припуцавали на наше патроле.

Маршујемо натраг, према Власеници. Налазимо се опет у Милићима. Батаљон је расут по наслагама неке напуштене дашчаре, на одмору.

Већ данима путујемо слободно, без претходница, без заштитница, без побочница.

*

Киша.

Батаљони пролазе кроз Власеницу без краја и конца, затим заробљеници-недићевци у одрпаној, јадној колони, спровођени од дечака партизана. Опустеле прљаве куће и загађена дворишта, блато.

Не, не идемо у Србију.

За Тугово смо пошли у рано поподне, поред борова, благим успоном. Око нас су простори — пред нама високи масив.

Ниједан пуцањ, ниједна експлозија.

*

Четири бригаде наступају, из победе у победу. Пруга Сарајево—Коњиц онеспособљена је на дужини од осамдесет километара. Заробили смо преко сто двадесет Павелићевих војника, поред мртвих и рањених. Авioni су престали са узалудним тражењем наших колона.

Усташка упоришта падају једно за другим. Прозор је пао. Бугојно је опкољено, Ливно је пред падом. Наше бригаде наступају.

Док пишем, на другом спрату фрањевачког манастира — тврђаве с којом смо се борили скоро цео дан, кроз прозоре допире музика. Борци играју. Напољу је облачна ноћ, помало је хладно у овој огромној каменој згради изрешетаних прозора, зидова ишибаних нашим мечама. Са прозора, са црквеног торња усташе су се браниле митраљезима.

— Никад нисам ушао унутра, све до нашег доласка. Ово ми је први пут да улазим у ову собу — говори изгладнели сељак у похабаном, дотрајалом оделу, гледајући радознано у фотеље у радној соби гвардијановој, скупе политиране

ормане, позлаћене слике по зидовима. — А знао је да набавља оружје и да нам довуче усташе на врат... И да на црквени торањ постави стројницу!

Потмуло, дубоко испод нас, раде бацачи и митраљези. На све стране гранају су путеви: Купрес, Бугојно, Дувно, Ливно, Равно. Пuteви, гледани овако из даљине, пусти су. Далека села, замагљена треперењем врелог јулског дана, мртва. А експлозије одјекују непрестано, целог дана. Од Ливна, тамо где су у исто овако заслепљујућем белом камењару други батаљони наше бригаде, фијучу гранате и распрскавају се шрапнели. Зујање тенкова је престало. Ниско над нама прелетео је авион: није нас опазио. Коњи климају главама, мучени мувама и врућином, без краја и конца, као да се у неком жалосном заносу клањају белом камењу испред себе. Камуфлирани су оскудним зеленилом овог безводног, пустињског краја.

Експлозије бацача се померају, измичу — наши потискују Францетићеву „Црну легију“ која је прекјуче продрла у Дувно са седам тенкова, од којих је један уништио Милоје, држећи са групом бомбаша Дувно читаво поподне и читаву ноћ — усташка пешадија ушла је тек јуче у вајош.

У великом луку обилази нас авион. Намештамо шварцлозе на противавионско постоље. Не наилази.

Осматрамо кроз доглед Паклену планину у даљини, велики венац дувањских села, Дувно, Блажуј, Еминово Село, Мокроноге. Пре два дана сељаци са срповима у рукама усправљали су се и гледали необичне коњанике и пешаке с пушкама весело пребаченим преко рамена, с којима им је дошла слобода.

— Здраво!

— Здраво!

— Смрт фашизму!

Сада је доле све пусто. Једна група иде од Дувна према Блажују. Пред њима је коњ. Дувањско поље је мртво — лебди у мутним испарењима, жита зревају на пакленом сунцу.

Бацачи су поново отпочели рад. Митраљези из правца Шунце су се пробудили.

*

Кроз дугачке голе ходнике, кроз безљудне собе и библиотеке, кроз отворене прозоре у светлу месечину над тихим, златним житима огромног поља тужи песма. У великој соби са клавиром тамно је, једва се назире опаљено сунцем. замишљено лице свирача...

Већ је трећи дан како смо узели град. Поља су, жита су оживела. Још налазимо лешеве усташа у житу, у јаругама — заустављене за увек у паничном бекству. Град, околина све је засејано фишеклијама, кутијама од муниције, муницијом, празним чаурама, шлемовима са огромним У. После упада са тенковима у град усташе су подесетостручили број бункера, ровова и заклона за одбрану града. Јуришом смо их натерали у бекство. Имамо двоје мртвих и четворо рањених.

У тамно предзорје борбе, пошто смо разбили све отпорне тачке око града, кроз већ опустеле, мртве улице прилазимо згради среског начелства. Из ње излећу бандити. Кроз прозор на улици, међу нас, лети бомба. Један усташа, смртно погођен од нашег метка, сав у крви, немоћно вади бајонет и безуспешно покушава да га принесе већ окрвављеним грудима.

— Браћо убијте, молим вас...

Трештање пушака. Неколико лешева лежи око зграде. Окрвављена лица смирују се, коче. Блокирали смо потпуно зграду, откочене пушке уперене су у прозоре са свих страна. Улазимо. Отварамо врата у дну полумрачног ходника.

Врисак.

— Милост! Милост!

У полумраку назиремо унезверена лица дечака, девојчица, самртно бледа лица мајки. Кандидати смрти. Тог јутра требало је да буду стрељани — већ им је прочитана пресуда.

Отварамо широм врата:

— Ми смо! Ми! Партизани!

Огромна сива зградурина, у којој из полумрачних углова још вреба страва, пуни се виком, смехом, плачем, радошћу, слободом. Откочене пушке уперене су у застрте прозоре, пушке слободе.

Прашњави, гладни, уморни, запаљених очију од ветра и сунца, отежалих ногу од пешачења, безуспешно тражећи по џеповима цигарету, гледам лице по лице, записујем име по име: Рајко Вуковић, 9 година; Боро Вуковић, 5 година; Радмила Вуковић, 18 година; Душка Вуковић, 16 година; Љиља Вуковић 13 година; Мира Вуковић, 13 година; Стојан Вуковић, Савета Вулић, Дуња Вулић, 16 година; Милена Зелен, 20 година; Босиљка Зелен, 35 година; Сава Каран, 18 година; Савка Вујновић; Дејан Вујновић, 16 година; Момир, 14 година; Звјездана, 10 година; Здравко, 8 година; Јованка, Јеле, Миодраг, Мара Ковачевић...

Пало је и последње упориште — среско начелство. Десетине, водови, чете гранају се у свима правцима из града — још је пуст и као зачуђен градић — али са зидова се већ црвене радосна, широким потезима руке исписана слова:

Живели пролетери!

*

Велики лук крви: Бришник — Бугарић — Буковица — Месиховина — Студена Ерела — Посушје — Вир — Виница — Клименто — Зидине — Присоје — Подхум — Смрчани — Ливно.

До Посушја немамо жртава. На Посушју: око 60 мртвих усташа, исто толико рањених, велики плен. Два наша борца мртва.

Погинуо нам је Живковић, десетар, бомбаш са Дувна.

Власеница: колоне заробљених четника, колоне изгладнелих, опустошених кућа.

Живковић се враћа са лекарског прегледа: Тбц. Процес.

— Живковићу, мораш да останеш, да се одмараш. Ти не можеш у овом стању наставити пут.

— Ко! Ја? Ја да останем од батаљона! То никако, друже комесару!

— Али Живковићу, пази, буди паметан. Ти си нам потребан. Шта вреди што ћеш се држати до Братунца, кад ћеш после њега, под овим условима, бити сасвим неспособан. Неспособан за нове

борбе, за можда још теже борбе, кад ће нам бити потребни, најпотребнији борци као што си ти!

Живковић се ломн. Стављен је на тешку пробу!

Пишем му објаву, позадинским командама, да се борац Живковић у интересу наше борбе штеди од свих напора и да је потребно обновити његово здравље по сваку цену.

— Здраво, Живковићу! Оздрави што пре!

— Здраво, друже комесару! Видећемо...

Живковић мутним погледом испраћа батаљон.

Кише засипају наш победоносни поход на Дрину. Освајамо Братунац.

У заносу, на сред Братунца, поред наше заставе, као да је промакло Живковићево срећно лице.

Враћамо се. Власеница пада. Обилазимо Рогатицу.

Литице код Устипраче. Копачи. Горажде.

Горажданска болница. На оскудној постељи лежи Живковић.

Пружам му јабучку:

— Здраво, Живковићу!

Лице му гори: 40 степени.

— Шта си се уплашио! Ево, кад мени није ништа, шта може теби страшно да се догоди — окреће се црвено, мутно Живковићево лице другу на суседном кревету.

— Како си, друже комесару? Не брини, ето мене за који дан у батаљон...

Горажде: глад. Тифус. Често мислим на Живковића.

Маршујемо даље, кроз поразе, из победе у победу. Лице Живковићево у поразима улива снагу, после победе детињску радост.

Освајамо Дувно: Живковић је са својом десетином међу првима који продиру.

Губимо Дувно. Бандити су употребили тенкове. Киша пљушти. Група наших бомбаша, настала спонтано док остале јединице гледају улазак непријатељске моторизације у град, враћа се после првог упада у Дувно.

— Бомбе! Ко још има бомбу! Дајте бомбе!

Живковић је најгласнији. Личи на велики црни грозд: пун је бомби.

Откидам с појаса и моју, малу, бомбу.

— Ево и моје, Живковићу. Срећно.

Ноћ пред заузеће Дувна враћамо се после неуспеле акције на комуникацији Шуица — Дувно, стрмим литицама, на Тригонометар. Вучемо се безвољно, споро, скоро у разбијеној колони.

Непријатељска артиљерија почиње рад.

Живковић се хвата за груди, за срце, пада на камењар.

Поново заузимамо Дувно. Живковић је међу првим ослободиоцима. Грли Синишу, командира своје чете. На црне, густе бркове командира пада изненада, гласан, топао пољубац.

Заузимамо Бришник. Чистимо Месиховину, Студена Врела.

Лежимо на положајима испред Посушја.

Дугачка непријатељска колона наилази. Црна легија.

Наши митраљеви, наше пушке ступају у паклено дејство.

Стрељачки строј нам подилази. Наше лево крило необезбеђено је, непријатељ нам долази с лева. На десном крилу, у центру, наши су направили продор, ушли у непријатељске редове.

Живковић уништава непријатеља као гамад која га је потпуно окружила, која му не да мира.

Живковић пада.

Око њега, у самртним грчевима, леже бандити. Гомиле бандита.

Гроб му је на Посушју, у камењару, обасјаном врелим августовским сунцем.

Прошли смо поред њега.

Гледао је за нама, за батаљоном који одлази, мутним погледом, као некада, кроз власеничку кишу.

Никада неће стићи свој батаљон. Па ипак — очекујем да угледам његово лице међу борцима, његову малу, немирну фигуру у строју, на маршу, у песми. И видим га, скоро сваки дан:

— Ево ме, ту сам, друже комесару.

*

— Покрет!

Свиће. Над Тичевским пољем лежи густа, млечна јутарња магла. Школа у којој бивакује Други батаљон потпуно је утонула у маглу. Код нас, код Јовићевих стаја, већ је продрло црвено сунце. Батаљон се окупља. Батаљони се сливају у поље, полазе.

Пао је Кључ. Немци и усташе продрли су од Санског Моста и Бањалуге — опет помоћу тенкова.

*

Сунцем је обасјана наша, слободна, територија, сунцем су обасјане густе четинарске шуме, оранице, разбацана села, групе у бело обучене деце која, светлих очију, стиснутом песницом поздрављају бригаду у маршу. На лако ветру лепршају наше заставе.

Дрвар: голе, спаљене фабричке зграде, инсталације, машине. Дрвар: рушевине, рушевине, рушевине. Све зграде су смрскане. Крваве борбе вођене су већ неколико пута око Дрвара. У јасан светао дан, на највишем фабричком димњаку, издигнута изнад свега, пркосно, вијори наша застава. Из рушевина ничу људи, ниче младост. Мртва варошица ври од живота. Дечаци, много дечака и девојчица, много девојчица, излазе из Културног дома. Око застава певају наши батаљони. Песма надјачава песму, сүстиже је, сүстаје, опет сүстиже, младост Дрвара је све гласнија, не попушта, младост Дрвара побеђује пролетере. Дуго у ноћ тресу се, ритмично, у заносу, кола. У колу, наши не знају за умор, за пређених двадесет пет километара, за непређених сто километара, не знају за ноћ без сна која стоји пред њима, за напоре борбе који нас очекују.

Искре прште из димњака локомотиве. Из рушевине полази бригада. Песма надјачава хуктање упорне, непопустљиве локомотиве, ломљаву точкова. Високо, на Оштрељу, кроз рушевине о које се спотичемо у ноћном мраку, беле се рушевине зграда поред колоне изгорелих италијанских камиона, преко гвожђарије, полупаних станичних инсталација. Повлачимо се у тишину, у шуму, у четинар. Огромне ватре оживљавају тиху, мрачну, заспалу шуму.

Километар за километром одбацује нас мала железница кроз густе шуме. Хукте две локомотиве. Безброј пушака стрчи из композиције — огромна, бодљикава змија вијуга, све брже, поред спаљених, опустошених људских насеља. Бригада је у покрету. Са топовима, са бацачима, са штабовима и политодјелом, са митраљезима и песницима, са својим казанима, писаћим машинама и заставама, са својом мржњом, са својим смехом и радошћу, све брже, све страсније. Север! Окренули смо леђа југу, окрећемо леђа западу — још један окрет, још један осмех — из густих шума, тамо изнад равномерне, далеке тутњаве топова, угледаћемо, исто овако сунцем обасјану, светлу — Србију. Далека фатаморгана чили, опет се појављује и опет чили. Север! Север! Јесен у Србији! Јесен Београда! Широке улице, дрвореди у предвечерја, предграђа у чијој прабини деца граде своје чудне, фантастичне светове, оранице, брежуљци, пропланци Србије у јесен, са стадима у повратку, са чежњом двојница, са свечаним белим јесењим недељама.

... Бүде се људи уснули на дебелим наслагам сүвог лишћа. Шума одзвања од песме. Логорске ватре пламте, пуцкарају гране у пламену. Сүтон осваја шуму.

Скүпљамо се око ватара, над којима се црне велики котлови. На ивици шуме, у каменом усеку, скоро неприметан, чека наш воз.

Топови у даљини још увек тукү.

*

Друм Б. Петровац — Кључ. Батаљони су у густој бүковој шуми дуж друма са обе стране. Пред нама су, на положајима, батаљони једне крајишке бригаде. У облаку прашине, у галопу, односе коњи курире на положај и враћају их. Већ неколико пута, у највећој брзини, иде и враћа се мотоцикл. Шума одзвања од хүке мотора. С положаја допиру дугачки митраљески рафали. Бацачи раде тупо, топови грөкћу. У шуми испред нас експлодирају топовске гранате. Тамо клокоће, кркља борба. Тишина после рафала, после експлозије тиша је, сунце свечаније, радосније.

Стокрака, густа, без краја, пружила се шума, пресечена прашним друмом. На сунцу, дуж друма, вежбају млади. Пушке пресијавају. Кроз дотрајалу одећу вире чврсти, голи удови бораца.

— Здраво другови! Јесу ли то нови?

— Да, нови! Четрнаест месеци у борби!

Светла, отворена, интелигентна лица дечака оштро гледају у даљину. На друм излази нова чета, исто тако младих Крајишника. Сунце им поиграва по лицима, по пушкама, по фишеклијама. Постројавају се. Пушке, пушке — колико пушака!

— Победићемо! — понављам у себи полугласно, замишљено, као да први пут долазим до тог сазнања.

— Победићемо! — саопштавам другу до себе своје изненадно откриће у ово сунчано јутро, а пред мојим очима расту колоне младости, надиру одасвуд, ничу из земље, врве, корачају напред, корачају кораком који затреса свет. Прашни друм је пошао, бескрајна шума је закорачала, сунце је кренуло заједно са дечацима с пушкама — безбројне армије слободе отпочеле су свој марш у будућност.

*

Умукли су топови, наш противтенковски и хаубица. Заћутали су бацачи, ручне бомбе, наши митраљеци, пушкомитраљеци, пушке. Друга бојна II пеш. пуковније разбијена је: педесет шест мртвих, преко педесет заробљених — остатак Друге бојне побегао је, расуо се пут Санског Моста. Пребројавамо заплењено оружје и муницију. Одмарамо се на јутарњем сунцу, у тишини, изнад свога дела, изнад својих борби, над овим тихим градићем из кога допире крик неког петла пустињака. Све ћути. Ћути Жељин, ћути Томашевића кула, Склоп. Бункери на Склопу празни су, по њима се сунчају бубице — јуче је изнад тих бункера залепршала наша застава над разбијеном Другом бојном II пеш. пуковније Независне државе Хрватске. Из ове густе букове шуме која је гушила наше опрезне кораке и скривала три ноћи наше логорске ватре да их тамо, на Жељину и Склопу, не

опази непријатељ и не заспе минама, гледамо градић доле с љубављу и поносом.

Кључ је наш.

*

Седам часова путујемо кроз ноћ, поред спаљених села, од „богна“ на друму Б. Петровац — Кључ где се налазила наша хаубица до предграђа, до првих кућа Кључа. На Склопу се отвара борба. Бомбе, киша бомби засипа наше тамо, на Склопу. Јутро нас затиче на брисаном простору, испред непријатељских ровова и бункера, испред убиствене ватре непријатељских бацача мина и митраљеза. Батаљони се повлаче. Други црногорски батаљон оставља у камењару, у непријатељским бункерима у које су продрли, тројицу мртвих другова.

Повлачимо се. Прекрива нас густа шума. Авioni нас траже, митраљирају косе. Логорујемо крај црних зидина спаљених села. Патроле, сасвим близу града, осматрају кретање непријатеља.

Хашићи, Хасићи, Војнићи, Мајкићи. Шиша, тамна, дубока, непроходна, из које искрсавају одбегли сељаци да обиђу своја згаришта, да нам кажу своју наду и своју добродошлицу.

— Ето, то је моје, ти зидови. И та трава на којој седите, све до оне оградe, и воћке — све је то моје. А сада сте ви ту — наши, мили. Ви и ваше пушке, оружје ваше. Нека, нека, седите, ја тек онако, наставите ви само свој посао... Долазим тако сваки дан, обилазим, живим сада у Шиши...

Чудне светле очи гледају нас с љубављу. Заиста долази сваки дан, постоји над рушевинама, гологлава, рашчупане црне косе и изненада ишчезне, као да уопште није долазила, или као да се претворила у пепео под нашим ногама, малу гомилицу пепела коју разноси лаки дах вечерњег ветра.

Сунчани дани, ноћи тамне, пуне звезда. Хладне, млечне зоре. Бујна, непокошена трава, обрасли путеви, стазе, дотрајале ограде, необрани воћњаци, напуштене њиве. Трава цикља, рушевине цикљају одасвуд. Мирис труљења, распадања, презрелости, пустоши. Из црних зидова стрче голи, високи димњаци, као

опомена, као путокази једног умирућег света.

Крајишници су заузели Жељин.

*

Друга ноћ. Батаљони пролазе. Гласови које доносе мештански курири заустављају напад. Батаљони се враћају. Једна наша чета улази у град. Из ровова, из којих је непријатељ побегао, отвара ватру.

— Ура! Ура, пролетери! — командује громогласно кроз ноћ командир чете. Чета се, по договору, не миче с места, него отвара још јачу ватру. Непријатељ одговара стоструком ватром. Поново се чује, између експлозија ручних бомби и бескрајних митраљеских рафала, кукурекање, лајање и нељудско хихотање.

Непријатељ се дозива, храбри животињским гласовима који одвратно одјекују у ноћи.

— Ура! Ура, пролетери! Јуриш! — узвикују наши још једном, надјачавајући све те гласове — и враћајући се на починак.

Митраљези, бомбе непријатеља не престају целе ноћи.

*

Трећа ноћ је блага, тамна, топла. Трећа ноћ је звездана ноћ, ноћ наше победе. Трећа ноћ је ноћ без сна, ноћ-корак, ноћ-рафал, ноћ-смех. Пригушени смех који ће се са свитањем раширити, одјекнуће на све стране, преко Сане, преко Склопа, тамо, чак до Јајца, чак до Загреба, тамо где је никла замисао о формирању Друге бојне II пеш. пуковније Независне државе Хрватске.

Обухват је потпун. Обухват је дефинитиван. Обухват је уништење. Од једанаест часова ноћ кркла, клокоће, кључа. Сва наша оружја су у дејству. Противтенковски топ неуморно туче, из непосредне близине, Томашевића кулу, бункере на Склопу, тамну групу кућа у граду у којој је непријатељ. Окренуо је своје ждрело од друма Мркоњић Град — Кључ — над тим друмом бдију будне очи Крајишника. Са „богна“ са кога смо пошли пре три дана на Кључ, с времена на време, смртоносно захуји наша хаубица. Митраљези штекћу, клопарају,

разјарено, одлучно. Кључ кључа. Непријатељ је у кипућем казану. У дужим размацама јавља се наш тешки бацач са својим двама експлозијама. Кроз тамну ноћ звижде изнад наших глава меци, распрскавају се бомбе на Склопу, изнад градских кућа, из невидљивих цеви пушака избија пламен. Експлозије се стапају у један јединствен звук.

Свиће. Циљеви су јасни, видљиви, блиски. Још један корак, још једна бомба, још један рафал. Још један метак. Тишина.

Застава на Томашевића кули. Наша застава.

Кључ је ослобођен.

Пролазимо кроз Кључ, запаљених очију од пробдеване ноћи, поред заспалих воћака и башта, поред кућа које су све редом, једна за другом, запаљене, изгореле. Читав Кључ је у рушевинама. Једна штука-бомбардер и два савоја-апарата уништили су Кључ пре два месеца.

— Винчеремо!* — плаве се лепа, правилна слова на голим, недогорелим зидовима, над рупама за прозоре кроз које се бистри небо, празнина.

— Ведеремо** — црни се оловком исписан, брз одговор неког борца који је међу првима ушао у град.

Преко рушевина на сунцу патролирају наши, спроводе заробљенике, сакупљају побацано оружје и муницију. Становника нема. Дете нема. Живота нема. Дошли су борци, дошла је претходница — народ треба да сиђе из планина, из шума, да живи, да подиже, да гради на рушевинама. Нигде нисам видео тако потпуно уништење живота. Гомиле угњенисаног посуђа и намештаја црне се на згариштима — потребно је само да се дотакну па да се претворе у пепео.

*

Од Врхпоља, правац Сански Мост, топови. Од Ситнице, Мркоњић Града, топови. Кроз сунчан дан, док Сана хучи под нама, слушамо упорну систематску грмљавину. Косама пролазе, преко спа-

* Победићемо

** Видећемо

љених муслиманских села, колоне Крајишника. Сасвим близу штекћу митраљеви. Кључ гори. Крајишници су запалили остатак кућа у околини — град је у грозници евакуације. У десет часова добијамо наређење за пребацивање преко Сане. Наређење се после десет минута укида. Поново се отпасујемо, поново слушамо грмљавину топова испод нас и иза нас. Топови су подивљали. Личи на офанзиву, на грмљавину топова и минобацача за време наших борби око Месића, око Горажда, у повлачењу. Као да нас само плава црта Сане одваја од непријатеља. Из гротла преко Брешчице, тамо где је некада био Кључ, подижу се у тихо плаво предвечерње небо, високи стубови дима. Сасвим право према Санском Мосту наш први батаљон чарка се са једном четничком бандом.

ШТАБ I ПРОЛЕТЕРСКЕ

Штабовима батаљона

1. Примећена је нека непр. концентрација на простору Ситница — Чабевица — са 8 тенкова.

То је омело наш покрет према северу. Без перспективе тог покрета, задржавање наших јединица на овом простору постаје неумесно.

Зато ће наше јединице сутра пре зоре обавезно започети пребацивање лево (западно) од друма Кључ — Врхпоље ...

10. X. — 18. 50h. К-нт I Пролетерске
Коча

*

У колони простих редова, дугој, ћутљивој колони, пролазимо кроз запаљени Кључ. Поред нас се руше ужарене греде, пламтећи кровови. На околним обронцима букте огромне ломаче кућа. На рубовима пламена и дима плави се зора — плаветна, тиха, ванвремена. Наше оружје одблескује. Ћутљива лица осветљава ко зна које пожарно јутро. Успињемо се све више, познатим путевима, кроз дебеле наслаге дима, високо, према небеском плаветнилу. Горе су збегови, крпе покућстава, извучених пред пожаром. Деца на материнским грудима, крајишке коморе, патроле, ведрина јут-

ра, дијамант тек рођеног сунца на црном масиву Жељина. Пролазимо даље, влажном шумом која одише на лешине и на распадање. Учинио сам неколико корака ван уске стазе: остаци људског леша, лобања, кости ногу у прљавим, иструлелим вуненим чарапама.

Мајкићи. Наши су распоређени по воћњацима. Сунце. Хармоника.

Убрзана рика топова од Врхпоља.

У Кључ су, у сумрак, ушли тенкови. Колоне Немаца и четника гомилају се на прилазима граду, јаке побочнице врве косама с оне стране Сане. Кључ још гори. Ноћ пара зелена и бела светлост непријатељских ракета. На наше положаје падају и распрскавају се мине. Курири долазе и одлазе. Митраљеви су добили задатке. Ноћ је облачна, без звезда, тамна.

*

Немци, четници, усташе, домобрани, буле, људи с чалмама — продрли су на Мале Јариће, Мајкиће, Хациће, до куће Стевана Бокана. Касно поподне, без сунца. Батерија топова засипа Глуве Долине, напуштену пругу коју смо запосели у дужини неколико батаљона. Гранате фијучу, заривају се у шуму, испред нас, брза паљба. Шума се тресе од експлозија, с огромних букава стреса се лишће. Каткада ветар донесе халакање одоздо, из Мајкића.

Лежимо у стрељачком строју на прузи од које су остали још само иструлели прагови, између коприва и папрати. Поподне пролази. Непријатељ је застао. Ослушкујемо шумове шуме. Мутан јесењи дан. И опет експлозија, па фијук гранате која се приближује, па експлозија од које се под нама тресе земља а изнад наших глава лети велика, убиствена парчад. Имамо само једног сасвим лаког рањеника.

Наши су, доле код Малих Јарића, побили из пушкомитраљеца око десет Немаца.

За гране букава, за густо зеленило над нама хвата се паперје вечери.

*

Дан у шуми, на опалом лишћу огромних букава. Дан разбијан брзом арти-

љериском паљбом, у шуми шибаној митраљеским рафалима, раздираној експлозијама топовских граната. Сунце је зашло. Приближава се, неосетно, нова, прохладна, влажна ноћ. Зујање мотора са друма Сански Мост — Мркоњић Град престало је.

Осматрамо, кроз доглед, кретање наше патроле код Боканове куће и код Мајкића. Батаљон на нашем левом крилу такође је истурио јаке патроле према Кључу. Дуго гледамо кретање малих, чудних фигура по згариштима Боканове куће и Мајкићевих кућа, по шипражју, зеленим шумарцима изнад кућа, поред разнесених пластова око којих је тако неуморно обилазио брижни Бокан, док га брза паљба, гранате које су се распрскавале око тих пластова, није присиљила да се заједно са нама повуче у шуму. Мале фигуре трчкарају, неразумљиво иду напред и враћају се, безбрижно пребачених пушака преко рамена, као деца. Треба их изгрдити. Ено, Корчагин! Окренуо је леђа Кључу — а стоји на ивици шуме. Ено других, читава група: стали су у круг, као да један од њих прича неки доживљај који они морају целим бићем да саслушају! Ни један од њих не осматра. На оружје, на своје пушке потпуно су заборавили. И вратиће се, и водник или десетар ће стати и као сасвим неважну ствар саопштити:

— Непријатељ се повукао у Кључ. Један митраљез има негде десно, батерију топова из правца Врхпоља. Сигурно га има и на Жељину и Склопу...

Бљује батерија. Бљује у круг. Тамо, из Кључа, бије тишина. Огромне букве стресају, као у јези, осушено лишће с грана.

Скоро ћемо на Кључ, у Кључ. Можда ноћас. Можда сутра. Не верујем да ћемо га обићи. У крви, у ватри — сродили смо се са овим шумама, неприметним стазама које нестају под жутим лишћем, улицама Кључа које пролазе кроз згаришта и пустош. На север! Ми морамо на север! По околним брдима која већ обмотава сунон, убрзано грувају топови.

Завршава се дан борбе. Много је Немаца нашло смрт на падинама Кључа

јуче. Наши су данас, на левом крилу, уништили немачки тенк са топом и тешким митраљезом и заробили камион са санитарским материјалом. Завршава се још један дан. Док пишем, на махове, јетко, грме топови. Нека грме. Кроз ноћ, кроз крваву ноћ, кроз притајену ноћ нашег новог скока горе смела пркосна слова:

— Ведеремо!

— Да, ведеремо!

*

Шкрипе точкови великих, празних сељачких кола на улазу у двориште. Бич пуца на сунцу. Враћају се одбегли на своја огњишта.

Птице у шљивику. Пилићи чупкају у башти — ограда је оборена — овуда је прошао непријатељ. Непријатељ кога је у брлог отерала Прва пролетерска. По дворишту је расут кукруз, пасуљ. Башта је изгажена, гране шљивика поломљене. Доле се плави, као непомићна, Сана. Дан личи на недељу, а можда је и недеља — заборавили смо дане.

У великој кући Драгићевој чистимо собу у којој ћемо провести дан. Соба говори о бекству. Слама се скупља на гомили пред вратима, отварају се прозори у сунце, у недељу.

Писаћа машина наставља рад, започет над запаљеним Кључем, настављен на напуштеној прузи, уз експлозије топовских граната.

Врата се широм отварају. Члан куће. Домаћинов брат. С пушком о рамену.

— Здраво! Смрт фашизму!

Збуњен је. Очекивао је голу, опустошену собу без људи. Мртву собу.

Машина куца — далеко је Кључ, рика топова, напуштена пруга. Машина куца Кључ, рик топова, тугу напуштене пруге, пркосну снагу Прве пролетерске.

— Седи, друже.

— Тик-так-так-так!

Врата се широм отварају. Као јабука румено, округло девојачко лице. Велике, изненађене очи.

— Здраво, другови! Смрт фашизму!

Мала, снажна песница стиснута је крај светлог чела. Лице радосно — лице слободе.

Београдски батаљон приликом предаје заставе у Босанском Петровцу, новембра 1942.

Le bataillon de Belgrade lors de la remise du drapeau à Bosanski Petrovac, en novembre 1942.

Са Шише, са Бравског, из шума, из вртача, враћа се ослобођени народ. Враћа се народ, враћају се стада, запреге, деца, мајке — жута кукурузна поља поздравно шуште.

— Кукуруз је наш! Ни зрна кукуруза окупатору!

— Да живи Прва пролетерска!

*

У Петровцу сам се опростио од мог батаљона. Прекомандован сам у полит-одјел Друге пролетерске бригаде а врло брзо именован за ратног дописника „Борбе“ при штабу Друге пролетерске дивизије.

*

На Дрини смо. На левој обали Дрине. Прва пролетерска заузела је Устиколину — очекујемо њен прелаз. Већ неколико дана водимо борбу за провизорни мост код Брода. Друга далматинска и Друга пролетерска. Из Фоче, дању и ноћу, наше батаљоне туку италијанске хаубице, брдски топови и бацачи. Код Брода, са оне стране Дрине, на самој обали, укопани четници бришу прелаз митраљеском ватром. Покварили су за собом мост — ноћанњи напад за прелаз није успео. Друга далматинска има четири мртва друга. По целу ноћ и дан воде се борбе. Четници су будни и упорни, засипају косе на којима се налазимо митраљеском и бацачком ватром. Трећа

санџачка иде на југ, треба да пређе код Бастаса.

Можда ћемо и ми заобићи с југа овај италијанско-четнички мостобран.

Фоча је опкољена са ове стране Дрине потпуно.

Дошао сам ноћу пред Дрину, нисам знао да сам изнад Дрине — тек у свануће сам је угледао, мирну у дубини. Око нас су фијукала четничка зрна, распрскавале се италијанске мине. Тамнозелена шума низ Дрину, недалеко, покривала је Фочу. Тамо су италијански бацачи и топови — надамо им се, треба Италијанима на сваки начин онемогућити евакуацију из Фоче.

Тешки, тамни облаци ниско висе над нама, над Дрином. После два месеца сунца, јуче је пало неколико капи кише на засејане оранице, на наше логоре растуће дуж Дрине. Немачка офанзива је сузбијена, „штукá“ већ давно нема, а ни италијанске авијације. Босански корпус, после Дрвара и Петровца, ослободио је Подгрмеч и Грахово. Ослобођен је и Гламоч.

На Дрини буја пролеће. Пупољци шљива прснуће за који дан. Доле, код Фоче, можда су већ прсли.

Још нисмо прешли Дрину. Јуче је стигао извештај Прве пролетерске — до подне јучерашњег дана нису успели да завладају прелазом код Устиколине. Пред вече су савладали отпор четника, међутим још није стигао извештај да су прешли преко Дрине. Данас је стигао извештај Санџачке бригаде — није прешла.

Од Врховног штаба стигло је наређење:

— Прећи Дрину!

Дан се данас расцветао, небо се расцветало огромним белим цветовима и бистрим плаветнилом. Благи пролећни ваздух струји преко коса, распростире се преко брзих вода које журе у Дрину, прожима густе шуме око нас.

— Проћи ћемо!

Изненадно, око подне, наишао је однекуд, у великом луку, извиљач а одмах за њим и бомбардер. Прошао је, између великих белих облака, пут Мостара, а

онда се одједном створио над згранутим селом. Бомбе нису пале. Надлетао нас је. Одјекнуло је штектање митраљеца — митраљирао је наше косе над Дрином. Затим је отишао, изгубио се у облацима, негде низ Дрину — ослушкивали смо узалуд — ниједну бомбу није бацно.

Са Дрине бије тишина...

*

Буја, буја зеленило — облаци су тежи и црњи. Опет се ноћас водила борба на Дрини, за десну обалу Дрине. Јутрос око пола шест, пре него што се наш логор растурио по шуми, над селом, над шумовитим косама, над нашим положајима на Дрини кружио је немачки авион. Вероватно је да ће Немци приближити снаге Дрини. Треба онемогућити наш прелаз. Од Прве пролетерске немамо још извештај да ли је прешла. Говори се о бомбардовањима са оне стране, о експлозијама бацачких мина, о топовској паљби — али о прелазу Прве пролетерске ни од једног штаба нема још потврде.

Ветар подиже и ковитла праšину сокаком који пресеца село. Двоје деце игра се и батрга у праšини.

Село је скоро празно. Ужички батаљон Друге пролетерске изгубио се у шуми око села, спрема усмене новине.

— Шта има новог? Хоће ли скоро прећи? — питају очи бораца Ужичког батаљона. Далеко је од Дрине — а Дрина из далека изгледа тиха и блага.

Чује се рика говеда заплетених у шибље ниже села. Велики део шуме још се црвени, као у јесен. Тамо је, преко Дрине, Златибор, Србија, Санџак — треба да заурлају наше батерије над избежумљеним главама са оне стране.

Рама је помешана са нашом крвљу, с нашом крвљу помешана је и Неретва — и Дрина тражи нашу крв.

Дрина!

Ту је, иза шуме. Чујем јој шум, видим јој модрину, у дубини, као да је од модрога стакла. Не тече. Чека. Чека крв, чека наше пламене заставе, чека тутњаву наших топова и брзи, страшни, убиствени клокот наших митраљеца. Чека победу.

У сну, на слами, у кораку, под топлим облачним небом, кроз блиставу пишаћу машину крај мојих ногу, кроз тихи, замишљени логор Врховног штаба у даљини, кроз наше вечерње песме крај логорских ватара, кроз успаване цеви пушака прислоњене уз беле зидове, уз маховином обрасла дебела стабла букава — протиче Дрина, невидљива, шумна, заплускује нас својим таласима и својом пеном.

Да ли је већ спрала лешеве испод горажданског моста, испод моста код Копача — повезане жицом! Да ли их је растворила и претворила у плавет, стравичну плавет наших река?!

Протиче средином ове собе, преко прашног пода. Заплускује подбулу, прљаво-белу сељачку пећ, прска тамну, олупану политуру радио апарата на поду. Пропиње се до тешке зелене радио станице крај прозора. Копка, подрива у свести свих нас, шуми, све јој је гласнији шум.

— Пребацили су се... Да... Да... Пребацили се... Ма, није... Прешли су... Ја знам... Да... Није нам то први пут... Тешко је... Тешкоће... Кажем ти да су прешли... Пребацили су се...

Глас болесника на хрпици сламе код пећи је мутан, тешко кида из груди реч по реч, дисање му је непрекидано — Дрина га у сну прска врелим дахом — ослушкујемо задржаног даха — прашина на поду, пушке, радио станице, све је зауставило дах.

Болесник се окренуо на леђа. Полако, тешко, подигао је очне капке — поглед му је застао у паучини на црној таваници.

Поново је зашумела радио-станција, као река у летње вече, уједначено и благо. Рука је лежала на тастеру, на времену и простору, рука човека обухватила је топло и обазриво, цео цвет.

*

По подне. Небо је покривено облацима, без сунца, сваког тренутка може пасти киша. На врху Кмура, тврда црна облак.

Дрина, из дана у дан, надлази. Мутна је, валовита — разбиће наше сплавове — треба да буде крвава од четничке крви.

Радовима на изградњи сплавова руководи инжењер Смирнов — у своје време створио је сличан мост на Тари, испред четничке офанзиве, којим су се наше јединице пребациле на ову страну.

Групице четника распоређене су дуж десне обале Дрине, ушанчене на самој обали. Будне, непрекидно пуцају на наше патроле, на сумњиво дрвеће, на свој страх.

Лице команданта дивизије светло је, иако долази са ћудљиве Дрине:

— Проћи ћемо! Морамо проћи!

Тамо негде, иза Миљевине, гори шума. Бели, густе колуте дима вуку се, упијају у шуму. Цео дан.

Радио-телеграфиста Павле има цео дан слушалице на ушима. Његове температуром замућене очи уморно прелазе преко бесконачних црних низова бројки шифрованих радиограма.

— Имам везу са Првом дивизијом — подиже изненада главу па поново тоне у вирове, у матице бројки — кроз његове руке гори Дрина.

Вече. Сектор Друге пролетерске. Тамни непомици лакат Дрине доле, низ косу, ишарану ораницама и стазама за пешаке које кривудају преко ораница, између ретких турских кућа и воћњака. Кроз сунтон се пробија интензивно зеленило расцветаног дрена. Доле су, на обали преко, невидљиви четнички митраљеви. Засијао је пламен високо горе на непријатељској коси, одјекнуо је тресак експлозије — дим се упио у сектор Првог батаљона тамо с оне стране Бистрице. Експлодирала је тешка мина, друга, трећа — затим су запламтела два бацача. Мине експлодирају у шумарцима, по пропланцима, далеко од логорских ватара безбрижног батаљона, које пркосно горе, заклоњене шумом, у непосредној близини Дрине.

Друга пролетерска се одмара... Дуж Дрине, у дубоким шумама, на раскрсницама утабаних стаза, на великом камењу обложеном свежом маховином — одмарају се јунаци с Вакуфа, Дрежнице,

Неретве, Борачког језера, Калиновика — са пушкама на наслагама жутог опалог лишћа, са замишљеним погледом управљеним тамо, далеко преко Дрине.

Пада ноћ. Прикупљају се батаљони одасвуд.

У очима блиста мржња и чежња.

*

У задимљеној соби, под облачним небом које ниско виси на поснеженим ораницама и црвеним буковим шумама, Павле чита тек дешифрирани радиограм Врховног штаба:

— Заузели смо Гацко и Автовац и ослободили Гатачко поље. Разбијене четничке банде беже пут Црне Горе, а Италијани и усташе према Билећи.

Ми смо још на левој обали Дрине.

Дању, ноћу курири јављају да прелаз није успео.

Слободанка, из Друге пролетерске, прича:

— Идем ја, прелазим Дрину, а вода мутна, и није ми виша од појаса. Зачас прегазих на другу обалу. Окренем се да видим иде ли за мном батаљон — батаљона нема. Застао је, стоји на другој обали — кога чека, дођавола!

— Хеј, што не прелазите! Шта још чекате!

*

На Бистрици, испред моста чије су остатке још више порушили четници у току једне мрачне ноћи, леже остаци велике „Вардине“ радионице — шине, баљвани, пруга. „Ковачница“ Друге пролетерске...

Ковачница Друге пролетерске ради пуним капацитетом. Политички комесар* неуморно кује. Мехова ковачких нема — десетине дечака-бораца на смену дувају у угљевље, распаљују жар. Плућа су млада, порције хлеба су мале — јављају се проналасци. Сад се дува у угљевље кроз трске — „дувалице“. Чудесна конструкција моста добија постепено облик. Политички комесар кује,

* Политички комесар Друге пролетерске бригаде, народни херој Алекса Дејовић, неколико дана касније — умро је од тешке ране од топовске гранате.

кује непрекидно. Кује Србију, свој родни крај, прве борбе, тугу повлачења, радост повратка, светли дан о Србији, која је ту, на пушкету, на дохват руке. Млада плућа прикупљају из све снаге ваздух, из напућених уста сакупљени ваздух струји на угљевље — то Друга пролетерска, то бригада младих разгорева велики ослободилачки пламен да обасја родну земљу тамо преко Дрине, да спржи све што јој стоји на путу до родног прага, да историја застане и да младе борце поглади по образима поцрвенелим од дувања.

Историја Србије. Историја слободе.

— Чикало, шта има новог?

На Чикаловим дечачким образима топе се снежне пахуљице. Задихан је. Долази одоздо. На италијанским ципелама, свученим негде на Неретви, гомили блата.

— Ништа не знам. Раде. Алекса кује кланфе. Још мало па ће бити готов мост. Ево Крцуново писмо, ту пише... Еј, Хејна, ево Хејна зна, он је био када су разговарали, чуо је све.

Хејна отреса блато са цокула.

— Шта си чуо, Хејна? Хоћемо ли скоро да прелазимо?

— Хоћемо! Гради се мост — сви раде!

Бригада младих, Друга пролетерска гради, сања, мрзи, кује, проналази, усавршава знање, открива физичке законе, проклиње их, ломн их. Бригада младих кује кланфе, кује себе, кује слободу.

— Морамо прећи!

Над Бистрицом, на снегом покривене пропланке, на расцветани дрен, у лепљивој магли ноћи, у влажна предзорја, кроз облачне дане распрскавају се злобно италијанске тешке мине, кује топовске гранате из Фоче, пуцкетају подмукла четничка зрна из брлога у којима су четници приковани нашим митраљезима.

Командант дивизије налази се негде на Дрини, код Далматинаца. Врши се одабирање пливача из бригаде. Број се све више смањује. Три најбоља пливача, голи, с пушкама о раменима, боре се с Дрином.

Узалуд.

Борци Прве пролетерске бригаде за време Пете непријатељске офанзиве

Les combattants de la Première brigade des prolétaires au cours de la Cinquième offensive ennemie.

Брзо бачена ужад у последњем тренутку спасавају три члана Партије.

Мисле три најбоља пливача бригаде, замислили се Далматинци. Командант Друге пролетерске, политички комесар дивизије и штаб Далматинске седе на обали Дрине — задубљени у мисли. Небо је облачно — Дрина расте.

— Немогуће! — рекли су инжењери!

Подмукли меци звижде изнад замишљених људи.

— Проћи ћемо! Проћи ћемо! — шапуће, дише лева обала набујале реке, одјекује тутањ тешког чекића — готове, још топле кланфе заривају се у жуте огромне трупине балвана.

Као ловци — људи трагају за сплаварима, за легендарним сплаварима са Дрине.

Једни су преко, с прстима на обарачима карабина, осматрају сваки наш покрет. Други леже крај Бистрице на обали Дрине: кости, лобање, крпе одела

и фесови. Поклали су их давно они преко.

Стојимо на осматрачници. Касно је по подне. Лево је један брдски, десно противавионски топ. У средини тешки бацач. Доле, под нашим ногама, тешки бацачи и пушкомитраљези.

Поглед плови низ Дрину. У даљини бела минарета, црвени кровови, фронтови улица: Фоча.

Црвена ракета разгорева се према Дрини, распрскава се високо изнад нашег фронта, у правцу непријатеља, притајеног и невидљивог.

— Брдски, противколац, тешки бацач — пали! Мртве обале одјекују од изненадних експлозија — сви митраљези и пушкомитраљези под нашом осматрачницом ступају у дејство.

Снег завејава осматрачницу. Са Кмура се сурвава тежак облак. Не видимо ни двадесет метара испред себе.

Италијани су се поново пробудили. Хаубичка зрна из Фоче хује разјарено, све чешћа је четничка пушка.

— Сада је опалио наш бацач са обале!

— Чујеш ли нашу „бреду“?!

Магла је прогутала огромни камен осматрачнице, падину под нама, Дрину. Свиће. Тмурна, влажна зора.

Мост ноћас није довршен. Градитеље је затекла зора, бусијашки домет четничких митраљеза.

Грађење се наставља.

Код Бастаса, код Брода, на Бистрици, код Устиколине — бригаде кују, бригаде са главама у рукама тону у мисли. На прљавим подовима ниских сеоских кућа, на мокрим, блатњавим проплатцима на левој обали реке, која незадрживо буја, на листићима похабаних цепних нотеса цртају пројекте, балване, спојнице, физичке законе, пркос Дрине, свој занос, слободу и победу.

Курири.

Бомбаши.

Команданти.

Борци.

Митраљесци.

Болничарке.

Политички комесари.

*

Радиограм:

ШТАБУ II ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

1. IV 43. — 14. 30 ч.

Прва бригада још није прешла Дрину. Где сте ви и Санџачка?

Прва пролетерска дивизија

Радиограм:

ШТАБУ II ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

1. IV 43. — 15. 40 ч.

Пожурите са прелазом Дрине. Користите сва могућа средства да што пре пребете на простору Трбушће — Бастаси. Прва пролетерска се још није пребацила, али и даље покушава. Постоји могућност угрожавања нашег левог бока од Сарајева. Зато учините све да што пре пребете са вашим снагама.

Врховни штаб

Радиограм:

ШТАБУ II ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

3. IV 43. — 9. 40 ч.

Прва бригада је припремила материјал за пребацивање јавите кад ћете моћи прећи Дрину.

Прва пролетерска дивизија
Коча

Радиограм:

ШТАБУ II ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

3. IV 43. — 15. 45 ч.

Пожурите са техничким припремама. Северна група је већ готова. Она има 24 сплава и радионице за израду свих потребних делова пловних објеката. То и ви требате створити у најкраћем року. Сад се на вас чека.

В. ш.

*

Четврти април. Ноћ без сна. Мутна, снежна зора — магла неизвесности вуче се, гомила косама, лепи се о прљава прозорска окна, обмотава врхове око нас, око узнемиренних, неиспаваних бригада, око дивизије коју већ данима свет назива авангардном.

Извештај Друге пролетерске

„Изградили смо мост и пустили га, према плану. Силна река га је сломила. Изгледа да ћемо одустати од овог начина. Изградили смо нов пројекат. Настављамо са радом.“

Четничко зрно зарило се у ногу политичког комесара ужичког батаљона — металца Јеше. Рама је помешана с нашом крвљу, с нашом крвљу помешана је и Неретва, и Дрина тражи нашу крв. Све наше реке траже партизанску крв — човек за човеком, борац за борцем крвари за наше реке, за слободу . . .

Командант Друге пролетерске, као некада, у сунчан недељни дан на екскурзији са својим разредом, са децом Србије којој је тако усрдно тумачио тајанствене хијероглифе буквара, насмешио се, забацио на затиљак избледелу шајкачу са црвеном звездом и — стао на „модел“ моста на Бистрици, да му испроба носивост. „Модел“ је издржао насмешеног пролетерског команданта, радосно је махала Србија, кроз сузе, светла, у далекој, недохватној даљини — разред-бригада одушевљено је ускликнуо:

— Радови се настављају . . .

*

Дувански дим, гүсти колути, обмотавају главе, радио-станицу, уздижу се и лепе о поцрнелу, ниску таваницу. Облак на Кмуру. Облак у очима.

Прекинуло се зујање радио-станице, радио-телеграфиста скинуо је вечите слушалице са ушију. Збили смо се у круг око новог пројекта, рођеног у монотоном зујању радио-станице, у бескрајним низовима бројки.

Таласи Дрине запљуснули су ниску, задимљену собу. Набујала вода Дрине понела је људе удубљене у мисли, загледане преко рамена радио-телеграфисте у правилне црте пројекта, повучене прстом у прабини пода.

Још једна ноћ без сна. Набујала, тамна ноћ.

Пети април.

Цвркүт птица. Блејање оваца. Бескрајно плаво небо.

Четници су сада поставили с оне стране два тешка митраљеза и два пушкомитраљеза. Италијански бацач туче из села над порушеним мостом. Топ је изнад села, доминантан — и бацач и топ тукү непосредно. Артиљерија из Фоче увек је будна.

Изазимо на Бистрицу, према Дрини, кроз воћњаке, ораницама, поред полуразрушених, мртвих кућа.

Три топа из Фоче, брзом паљбом, тукү негде лево, можда Прву пролетерску.

Први батаљон, расүт, лежи на сунцу.

Тишина. Мртве, огромне групе жутих балвана, мртва Вардина пруга, наслаге челичних шипки, изврнути вагонети — ковачница Друге пролетерске.

Авион, високо, високо, пут Фоче.

Курири ћуте. Борци ћуте.

Поред Дрине смо. Ово место толико је близу, да га дању не тукү. Не претпостављају да је баш ту мозак бригаде, срце бригаде.

Тишина, нешто се догодило.

— Ноћас су страшно тукли, нарочито артиљерија. Довүкли су нове снаге, Алекса и Луне су рањени из топа. Алекса тешко. Ноћас пуштамо нови сплав. Готов је.

Авионски мотор брекће над Другом пролетерском, над кућерком са пробијеним кровом.

Изазимо на сунце.

Пред вратима, уз заспали зид кућерка — крвава расечена чизма, пробушена комадом гранате — чизма са Алексине ноге — крвава чизма великог ковача Друге пролетерске.

Небо је бескрајно плаво. Дрина је позеленела. Избистрила се.

Чекамо ноћ.

*

Грозничава, разјарена, топовска тутњава од Фоче. Одступајуће, избежүмљене гомиле.

Победоносни, раздрагани звиждүк наших граната и тешких мина.

— Напред! Увек напред!

То јүришају Далматинци. То јүриша Хвар, Шибеник, Сплит, рибари, морнари, тежаци Далмације — ударници дивизије коју свет назива авангардном.

Батаљон за батаљоном, сплав за сплавом приљүбљује се уз десну обалу наше и само наше Дрине!

Издајничко зрно погодило је сплавара Рада, који је изненада, из магле, израстао на обали Дрине да пребаци прве борце вештом руком, руком вичном да савлада снагу и неодољиву вољу набүјалих таласа и вирова. Сплав се окрвавио, Дрина је поцрвенела од крви јунака-сплавара.

— До сада сам превозио по осам — од сада ћү превозити по десет пролетера! — узвикнуо је сплавар Раде и још снажније замахнуо тешким веслом.

— За Тита! За Србију! За слободу!

*

... Алексу су пренели у Күте, хируршкој екипи. Рана је дубока. Искидани су му крвни судови, из огромне ране истекло је много крви.

— Јеси ли чуо за Алексу!

— Рањен је Алекса!

— Лүнета и Алексу ранили су из топа!

— Од борца до борца, од грма до грма, од логора до логора лети вест — сви логори Друге пролетерске нестрпљиво чекају извештај хируршке екипе.

Исковане кланфе, кланфе које је он ковао, давно охлађене, непотребне, леже крај изврнутог камионета. У чудној ковачници на Дрини влада мртвило. Тишина је. Командант Друге пролетерске одсутно гледа пут Дрине. Нови мост, давно готов, чека ноћ. Као да су сви заборавили на њега.

Жуто је, бескрвно Алексино лице. Очи су му добиле нови, необични сјај.
— Добро ми је, другови...

Све слабији су удари пулса — бригада са Дрине ослушкује те ударе, те далеке, ретке, скоро нечујне ударе. Броји их. Чека. Чека са стрепњом и мржњом.

— Друже комесару, је л' готов нови мост? Како је са прелазом? — место поздрава пита умирући комесар Друге пролетерске комесара дивизије.

Огромна рана на телу, у телу гори, сагорева крв, тело, животну снагу. Очи су све светлије — очи умирућег борца виде још само победу.

Гасна гангрена.

У ниској, оронулој сеоској кућици, са мутним малим окнима која гледају у кишни далеки дан — дан без датума, дан без сунца, дан успомена на један кишни дан детињства — раба се човек, раба се херој Алекса Дејовић, нада Србије.

Лекари задржавају дах и сузе. Окна су мутна, очи су мутне, очи су стаклене од задржаних суза. Операција је дуго трајна, тешка — инструменти хирурга клизе по дивном, снажном ткиву и кости двадесетједногодишњака. Плачу асистенткиње — бомбаша. Плачу деца у другој соби, крај утрнутог огњишта — њихова мајка брише очи великом прљавом марамом.

На Дрини осветнички одјекују митраљески рафали Друге пролетерске.

Свиће.

Лице је бледо, лице је бело — таваница је ниска, као у детињству, као у Србији. Тихо је. Поред прозора топоће коњ. У блату се губе кораца — то пролазе курири, то шуми Дрина, клопоћу бескрајне колоне немачких тенкова са огромним црним знаком — тенкови су преплавили родну земљу, улице роднога града — чујте, чујте, пролази Друга про-

летерска, грми Друга пролетерска — ено, Бомбаш Буха* замахнуо је бомбом — прсла је огромна, родна крагујевачка...

Другови је л' готов нови мост? ... Свиће.

Раба се велико сунце, велико сунце над пропланцима слободне земље — зашто, зашто то горе воштанице над мојом главом, над Дрином, над Србијом!

Неко је коракнуо постељи, нечујно као дах, као сестра — то је Неретва, то су кренула двадесет три запаљена италијанска камиона, иду све брже — другови, то није рана — то је Купрес — кујте, кујте — треба исковати велике пламене јурише Друге пролетерске, треба дисати, треба живети, треба волети — треба подићи велики мост слободе! О, реке моје младости, реке Друге пролетерске — зашто тако заглашно шуме моје реке, зашто су тако црвене, куда отиче та крв, кап по кап, талас за таласом, река за реком! ...

— Алекса, друже — па сад ти је добро — нагиње се над бели лик комесар дивизије. Не може да гледа у велике блиставе очи, поглед му застаје на грубом сукненом покривачу — тамо, где треба да се налази, одсечена, нога.

Лице команданта дивизије над умирућим борцем је тихо, преображено од љубави. Далеко, далеко у дну очију, тако далеко да ни светлост очију умирућег донде не допире — горчина и туга коначног растанка, још једног растанка.

Речи су благе, топле, окрепљујуће.

Друг говори другу:

— Видиш, Алекса, тебе тек сада очекује Партија, борба. Колико ми имамо великих бораца, који се не боре увек с пушком у руци! Важно је да се осећаш добро, да прездравиш — на тебе чекамо, на тебе чека организација Партије у Србији, омладина ...

— Да, друже команданте, знам ...

— Седам батаљона се већ пребацило. И ти ћеш с нама, са дивизијом, са твојом бригадом, чим прездравиш.

* Бомбаш Буха, курир и борац Друге пролетерске бригаде, омладинац, славни бомбаш бригаде која је по том начину борбе била једна од најпопуларнијих у нашој армији.

Мутна окна у кишни дан — Друга даалматинска, Друга пролетерска јуришају преко Дрине, све даље и даље.

Гасна гангрена.

„Умро је друг Алекса Дејовић, политички комесар Друге пролетерске бригаде“ — доноси курир и немо предаје кратко писмо.

— Како је Алекса? — завршава извештај, из далека, наступајући кроз кишне дане и ноћи, кроз бацачку и митраљеску ватру, командант Друге пролетерске.

— Осветићемо Алексину крв, чуће кад се врати у бригаду — полугласно, стиснутих песница, заклињу се борци крај утрнутих заборављених логорских ватара, у блатњавим рововима, крај великих митраљеских цеви, а славни бомбаши Друге пролетерске стежу зубе и бомбе и јуришају на избезумљене непријатељске колоне и пламен и дим заклањају цео видик.

Кроз дим експлозија, кроз маглу и мрак крвавих ноћи очи им светле новим сјајем — тако горе само очи њиховог комесара, очи мртвог комесара Друге пролетерске — очи победе!

*

На Дурмитору сам се опростио од Друге пролетерске дивизије. А одмах затим дошла је и пета офанзива, Сутјеска — велики дани са источнбосанским јединицама.

Јуче је прослављена годишњица оснивања Седамнаесте дивизије у Чајничу, на истом тргу пред хотелом на коме је у фебруару 1942. основана Друга пролетерска бригада . . .

стигао је радиограм са наређењем да се преко Другог корпуса пребацим у Италију.

Врба — Бобово — Глибачи — Левер — Тара — Пирлитор — Негобућа.

Јуче поподне стигао сам у Негобућу.

*

Време је мутно, облачно. Већ трећу ноћ очекујемо авионе који не долазе. У Бари путује и генерал Картер, с којим седимо свако вече у бараци у којој је

смештена Команда базе. Генерал је врло живахан, препланулог лица. Поноси се парабелумом који је заплешен из првог немачког авиона обореног у Енглеској. Онога дана кад је нападнут Врховни штаб, два сата пре напада, одлетео је из Гламоча.

Јавили су да вечерас полазимо.

На аеродрому је стално спремно за спуштање авиона. Сваке ноћи организоване групе омладине, окупљене око ватара, уз песму, очекују — и разилазе се после поноћи кад буде коначно јасно да авиони неће доћи. Дању је на аеродрому тишина. У облачни дан стрше црне греде и згаришта попаљених кућа после упада СС-оваца у Негобућу пре месец дана.

Моји су врло далеко. Изгледа да је Прва пролетерска дивизија стигла на просторију Калиновика. Наше се јединице померају према Србији. Коча је командант Главног штаба за Србију.

Деветнаест је часова. Тихи смирај облачног дана. До Барија се путује сат и по. До нашег аеродрома путовао сам двадесетседам часова.

Негде код села Нанге, нашој колони у леба, опалила је четничка пушка. Последња непријатељска пушка, последњи поздрав у овом одласку. Нећу га забравити.

*

Бол је тих — јутрос око два сата пристали смо у Болу. Читава обала закрчена је мунисијом, гомилама топовске мунисије, бурадима, камионима, циповима. Неколико инвазионих бродова црне се над мирном водом, местимично обасјаном месечином. Овде је болница. Овде је транспортни пункт за борце, за материјал, за рањенике.

*

Зидови порушених кућа у Нерезишту исписани су паролама, као у безброј наших градова, варошица и села. Пред штабом бригаде, на тргу, у прљавом полумраку ове чудне вечери једне дуге агоније, певају групице бораца старе даалматинске песме, као што увек у

вечери Далматинци певају, као што увек у вечери сунце залази. Замотани у прљаву паучину мрака, високи и громадни, неколико четрнаестотонских тенкова и камиона стоје поред немирних група. Један тенк је у прекјучерашњим борбама, на путу за положај који су Немци очајнички бранили, наишао на мину и застао разбијених гусеница. Други тенк се јуче сурвао са друма. Застали смо крај њега. Подизали су га малим ручним дизалицама. Око запослених нестрпљивих тенкиста врзали су се сељаци, Брачани, ко зна којим случајем заостали на острву.

Сишли смо низ разрушену ивицу друма. Неколико корака даље, између точкова и гусенице, засута земљом, јасно се видела снажна рука у зеленом рукаву, нога, груди. Механичар-тенкиста. Не може се сахранити док се тенк не подигне, усправи, устреми. Главу не видимо — потпуно је здобљена.

Тенк ће бити исправљен кроз два сата...

Четири црне, изгореле мазге, испречене на обали у Супетру, заударале на још врелом поподневном сунцу. Запаљене куће још се диме. Немци су их, бежећи из нашег обруча, запалили. Обала, уске улице Супетра, четвртасте камене куће — све је изровано гранатама далекометних топова који туку од Сплита, од Омиша, однекуд с копна. Улице су пусте. Полако пролазимо пустим голим улицама разбијеног приморског градића, непрекидно спремни на изненадну, брзу топовску паљбу — да се

склонимо у тврде камене заклоне кућа. Јутрос су наши, под ватром топова, извукли из мора потопљене брбане, четири, и један противколац. Разуме се да су Немци, свесни да се више никада неће вратити, да је пред њима велико неповратно бекство, одвукли затвараче и топови без затварача, помало већ нагрижени рђом, личе на гомилу гвожђурије, без крви и снаге.

Петнаести је септембар. Небо је облачно, само је исток још тамнорумен и то руменило се гаси. Негде, у камењару, зазвонило је сеоско звоно, и замукло.

Брач изгледа потпуно пуст. Тишина је све тамнија, све пустошнија.

Негде у далекој даљини на копну, испод скоро потпуно замагљених гребена Биокова, топови потмуло тутање.

Брач је слободан.

Борба се разгара, последња велика борба, тамо у даљини где смо је отпочели, свесни жртава, и свесни победе.

Ићи! Ићи!

Над морем је прозирна, тамна магла. Море је сада потпуно мирно у дубини пода мном, са непомичним црним острвима, са непомичним црним рубовима копна.

*

Паљба је све чешћа — паљба немачких топова.

Последње кржаве псовке једне агоније, последње, предсмртно проклетство.

SUR LES CHEMINS DE LA LIBERTE

C. MINDEROVIC

Cedomir Minderović se souvient dans son journal des combattants du bataillon de Belgrade et ensuite de ceux de la Première brigade prolétaire qui ont fait avec lui les mêmes combats.

Ce journal a un style imagé et pénétré avec beaucoup d'éléments humains. Ses fragments impressionnent le lecteur si bien qu'il lui semble que l'auteur vit une vie joyeuse de combattant à qui ne manque rien et qui marche tout droit vers le succès, vers la victoire. Bien qu'il décrive des moments difficiles, des blessures sanglantes, des éclats des bombes, la mort et les tombes fraîches, ce journal reflète toutefois une sérénité et un espoir en la victoire finale. Il va d'un «destin à l'autre» décrivant l'horreur, la tristesse, la joie et l'admiration. Puis il passe au parfum des fleurs, au ciel bleu, aux chemins couverts de boue, aux moutons, aux églises, aux cours d'eau et aux oiseaux et parle ensuite des nuits longues d'automne, des espaces larges, des hautes montagnes, des nuages, des torrents, des flocons de neige, des bois arrosés par des gouttes dorées et plongés dans le silence d'une journée pluvieuse d'automne, bois dont le silence n'est troublé que par le bruit d'une mitrailleuse. L'auteur situe tous les moments tragiques et durs dans le cadre de la nature qu'il peint avec tant de lyrisme, de sorte que la nature y prédomine et donne l'impression que ces fragments du journal sont très familiers au lecteur. Dans ces descriptions de la nature sont introduits spontanément des tableaux réalistes. Il décrit la mort de Moša: «Premier camarade mort de ma dizaine... s'est endormi dans un pays de blé, de serpolet et de lourds effluves de la fièvre paludéenne dans un pays de maïs, qui au cours de nos combats étaient rendus célèbres et avaient l'honneur d'être comparés aux fortifications connues.

Voici Tula, beau, géant qui a grandi presque deux mètres et qui est chasseur de bonnes nouvelles.

Puis Tijà, un autre géant, est un paysan illettré et bon comme le pain, dont la chaumière fut incendiée par des Allemands.

L'auteur ne voudrait manquer aucun sourire et il s'efforce d'immortaliser chaque larme. Il décrit ensuite des tranchées et la boue, la neige et le vent glacial à travers lesquels ils marchaient; des femmes et des enfants avec des oreillers sur le dos, au milieu des paysages pittoresques et montagneux et de la belle vallée, dominés par la montagne de Cer. Et au loin s'étend le mont d'Avala, inaccessible.

«Nous avons découvert la Serbie. Nous voulons la défendre, la garder. Elle est toujours belle et belle partout. Le ciel de Serbie, ses routes boueuses, ses moutons et ses églises, ses eaux, ses oiseaux et ses coeurs».

... Je ne peux ne pas mentionner des tombes de Serbie. Presque partout, aux croisements des routes, dans des champs de blés, dans des lisières des bois, au bord des routes, je retrouve des tombes. La Serbie m'apparaît parfois comme un grand cimetière qui n'est pas divisé en parcelles.

... L'oeil des partisans est vif et pénétrant. Derrière des tombes, au dessus des tombes il voit l'avenir.»

En décrivant la localité de Foča il dit: «Des oiseaux, des oiseaux, je les entends par ma fenêtre grand'ouverte. La neige fond sur les toits des maisons de Foča. Le printemps arrive, irrésistiblement. Le sang sur la neige, le sang des hommes, fondera avec la neige et sera absorbé par la terre... L'on voit encore des lambeaux des cadavres flotter sous le pont de la Drina, des poutres des maisons incendiées». L'on ne peut oublier «la nuit à Pokrivenik. Trois enfants rachitiques en loques. Leur mère demi-folle. Et encore des villages musulmans incendiés, déserts, rasés. Des murailles nues, noires, des poutres n'étant pas entièrement consumées, des morceaux noircis de la vaisselle et la pluie, toujours la pluie».

Ainsi de jour en jour, de nuit par la pluie ou par des journées douces et ensoleillées marche et combat la Première brigade prolétaire. «Nous montons toujours plus haut, par des chemins connus, à travers d'épaisses couches de fumée, très haut, vers

le ciel bleu, là où se trouvent des réfugiés avec des restes de leurs mobiliers tirés des maisons en feu. Des enfants au sein de leurs mères, l'intendance des brigades de Krajina, des patrouilles, des matins sereins, le diamant du soleil naissant au dessus du massif de Zeljin. Nous passons... Nos soldats sont aux postes dans des vergers. Le soleil. Un accordéon...»

Parfois une douleur déchirante de ceux qui déplorent la perte de quelqu'un... «Devant le seuil, près du mur endormi de la chaumière — une botte sanglante, découpée, trouée par une grenade — c'est la botte de Aleksa — botte sanglante du grand forgeron de la Deuxième brigade prolétaire».

Pourtant un optimisme et un enthousiasme émanent de tout le journal: «Ce sont des Dalmates qui attaquent ou ceux de Hvar, de Šibenik, de Split, ce sont de pêcheurs, de marins, des paysans de la Dalmatie — combattants de choc de la Division».

Bataillon après bataillon, radeau après radeau, suivent de près la rive droite de notre Drina, rivière qui n'appartient qu'à nous».

L'auteur, au fond de son cœur, croit en l'avenir, en le renouveau, en la renaissance. A travers la mort, les tombes et les ruines naîtra sa jeunesse et la vie se poursuivra.

«La petite ville de Drvar: des bâtiments et des usines nus, brûlés; des installations et des machines démolies. Drvar: des ruines, des ruines, des ruines... mais parmi des ruines apparaissent des hommes, apparaissent des jeunes. La petite ville naguère morte est pleine de vie. Des garçonnets, beaucoup de garçons et de filles sortent du centre culturel... Un chant assourdit l'autre, le rejoint, se fatigue, le rejoint encore une fois; la jeunesse de Drvar est de plus en plus bruyante...».

«Pour certaines souffrances il suffit d'un sourire, d'un mot doux d'une bonne parole, d'un pressentiment, d'une joie pour qu'elles disparaissent».

«A Durmitor j'ai dit adieu à la Deuxième division prolétaire. La cinquième offensive s'est déroulée peu après: — Sutjeska — les jours héroïques avec les unités de la Bosnie orientale». Et ensuite l'Italie, puis Nerezište, Supetar, l'île de Brač et ainsi jusqu'à la fin.

L'auteur dit: «Que les destins sont différents — certains parmi eux inspirent de l'horreur, des autres la douleur. Certains reflètent de la joie et de l'admiration. La vie bouillonne et passe par des conflits. Des étincelles en jaillissent et nous éclairent le chemin».

